

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 4
APRIL

2002

**Sønderjysk
Månedsskrift**
Udgivet af
**Historisk
Samfund
for Sønderjylland**

Abonnementspris
155 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 30 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83

E-mail:
hist.samf.sdj@netbruger.dk
Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:
Kim Furdal (ansv.)
Institut for
Sønderjysk Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
email: kf@isl.dk

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Rodekær 1
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

Gram slot og gods 67

Gram slot i middelalderen..... 68

I middelalderen var Gram en betydelig borg, der skiftede herre flere gange. Lennart S. Madsen beretter om Grams ældste historie og om de forskellige teorier om, hvor det ældste Gram lå.

Grams ejere siden 1500..... 75

Fra slutningen af 1400-tallet var Gram med sikkerhed et privat gods. I 1664 kom det i Hans Schacks eje, og siden har det fulgt hans efterslægt. Carsten Porskrog Rasmussen fortæller om Grams ejere.

Slottets bygninger..... 83

Gram Slot består af tre fløje fra hver sin tidsalder og med hver sit stilpræg. Jørgen Overby fortæller om slottets bygningshistorie.

Slotshaven ved Gram 89

Gram Slotshave er grundlæggende en barokhave fra tiden omkring 1700. Martin Abrahamsson fortæller om havens historie og opbygning, om orkanens hærgen 1999 og de senere års arbejde på at genskabe slotshaven.

Gram gods..... 95

Gram var en beskeden kongelig ejendom i 1200-tallet, men blev siden et stort gods. Carsten Porskrog Rasmussen fortæller om dette store gods' omskiftlige historie.

Midtsønderjyllands Museum på Gram 103

Siden 1976 rummer Gram Slots vestfløj Midtsønderjyllands Museum. Flemming Roth fortæller om museets oprettelse og udvikling.

Bognyt..... 107

Det sker på de nordslesvigske museer 108

Bagsiden om forsiden 112

Gram har længe været regnet for den eneste rigtige herregård i det gamle Haderslev Amt, men en gang var der mange. Carsten Porskrog Rasmussen fortæller her om de herregårde, der var, og om, hvorfor de forsvandt.

Forsidebillede:

Gram Slot, set fra øst.

Udsnit af maleri fra omkring 1850, Gram Slot.

Foto: Martin Abrahamsson.

Gram slot og gods

I 1996 udsendte Sønderjysk Månedsskrift et særnummer om Augustenborg. Det er siden fulgt op af tilsvarende særnumre om Schackenborg 1997 og Gråsten 1998. Redaktionen har fundet det naturligt til denne række at føje et særnummer om Gram, den mest markante herregårdsbygning og det både i nutid og de sidste 400 år betydeligste gods i den nordligste del af Sønderjylland.

Mange har bidraget til, at dette nummer har kunnet realiseres. Greve og grevinde Jens og Susanne Brockerhuus-Schack har givet tilladelse til, at der er blevet fotograferet både ude og inde og i øvrigt bidraget med oplysninger og billeder. Tilskud fra Gram Kommune og Sønderjylland Amts Kulturfond har mulig-

gjort, at særnummeret som de tre tidligere har kunnet trykkes med udvidet side- og rigt illustreret med farvebilleder. Forfatterne har beredvilligt påtaget sig at skildre forskellige sider af Grams historie, og en række personer og institutioner har med stor velvilje bidraget med oplysninger og billeder. Redaktionen vil gerne bringe alle vor bedste tak.

Skulle dette særnummer inspirere nogen til at læse videre, kan vi først og fremmest henvise til Caroline Emilie Andersens: Grams historie, 1926. Bogen, der længst er udsolgt, men kan findes på biblioteket, er den mest fyldige godshistorie for noget gods i Sønderjylland.

redaktionen

En af spejldammene foran Gram Slots sydfløj. Foto: Martin Abrahamsson

Gram Slot i middelalderen

Af LENNART S. MADSEN

I senmiddelalderen var Gram én af Sønderjyllands vigtige borge, som var omstridt mellem forskellige herrer. Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, uddrager her Grams indviklede middelalderhistorie. Samtidig gennemgår han en hel række teorier om, hvor det ældste Gram egentlig lå, og han fortæller om de arkæologiske fund på stedet.

Ordet GRAM dukker for første gang op i de skriftlige kilder i Kong Valdemars Jordebog, dateret 1231. Her staves det GRAM, og stednavneforskere er enige om, at navnet oprindeligt har været GRAAHEM, hvor endelsen betyder »hjem«, altså gård eller landsby, og forledet »grå« hentyder til bevoksningens farve i området. Om dette så indebærer, at området har været skovbevokset, er uvist.

Selve stednavnet er nemlig betydeligt ældre end middelalderen. Det går vel tilbage til den yngre jernalder og må oprindeligt have været navnet på en landsby i området, muligvis endda den landsby fra yngre jernalder, der i 2002 blev lokaliseret og delvis udgravet ved tæppefabrikken i Grams sydlige udkant.

Fra kongsgård til borg

Navnet Gram optræder i jordebogen, fordi kongen ejede jord for ti mark guld her. De ti mark guld var kongens private ejendom. Det var altså gods, der tilhørte kongefamilien og ikke kongembedet som sådant. Der har på dette tidspunkt endnu ikke været nogen borg på stedet, men om der var tale om én eller flere gårde, er uvist.

Efterhånden gled kongefamiliens personlige gods og embedets ejendom sam-

men, og i de kommende godt hundrede år udspillede der sig en strid mellem kongemagten og hertugerne af Sønderjylland om, hvem der ejede krongodset i Sønderjylland. Dette betød, at Gram snart var på kongelige, snart på hertugelige hænder. I 1285 dømte et Danehof i Nyborg, at krongodset i Sønderjylland tilhørte kongen, og ved den lejlighed omtales Gram igen. Men i 1313 måtte Erik Menved give afkald på det sønderjyske krongods, og fra da af var det i en lang periode ikke i kongelig besiddelse.

Hvem, der i den efterfølgende tid ejede Gram, er meget usikkert. Der findes stort set ikke en skriftlig kilde, der omtaler godset, og kun glimtvis aner man noget om dets tilhørsforhold. Hertugen og de holstenske grever har besiddet godset, og da kong Valdemar Atterdag trådte ind på scenen, lykkedes det også ham ved forskellige lejligheder at få kontrol over området. I 1347 nævnes en Jonas Iversen Vind af Gram. Han har sandsynligvis været foged på Gram, men hvem, der har indsat ham som foged, er uvist.

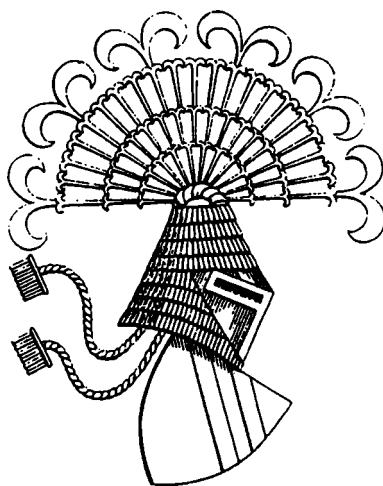
De komplicerede forhold på denne tid illustreres af en historie, som historikeren Arild Huitfeldt (1546-1609) fortæller. Den jyske ridder Erland Kalv sad 1359 som kongelig foged på Riberhus. Han forlod dette år kongen og gik over til de holstenske grever, der som tak gav ham Møgeltønder og Gram i forlening. Året efter forsonedes han atter med kongen og vendte tilbage med Riberhus, Møgeltønder og Gram. Til dette skal kongen ifølge Huitfeldt have udbrudt: »Kalv er en god ko, i fjor gik han bort som kalv, og nu er han som en ko kommet igen med to.«

Om historien har noget på sig, er uvist, men i 1360 forhandlede Erland Kalv i hvert fald på kongens vegne med de holstenske grevers udsendinge i Ribe. I slutningen af 1360'erne vendte Erland Kalv sig dog atter fra kongen og gik over til greverne, og i 1372 fejdede han med høvedsmanden på Gram, hvorfor man må formode, at Gram på dette tidspunkt stadig var på kongens hænder.

Grams herrer 1375-1500

Kong Valdemar døde i 1375, og i 1386 forleuede dronning Margrethe grev Gerhard 6. med hertugdømmet Slesvig. Den holstenske greve var dermed blevet hertug af Slesvig og overtog således alt kongeligt og hertugeligt gods. I 1394 pantsatte han Gram herred til den mægtige adelsmand Henneke Limbek på Tørning, der derved blev indehaver af det meste af det nordlige Sønderjylland inklusive Gram. Han lod øjensynlig Gram styre ved fogeder, som den i 1398 omtalte Henrik Raspe, men han skrives også selv ved et par lejligheder til Gram, så han må indimellem have opholdt sig på stedet.

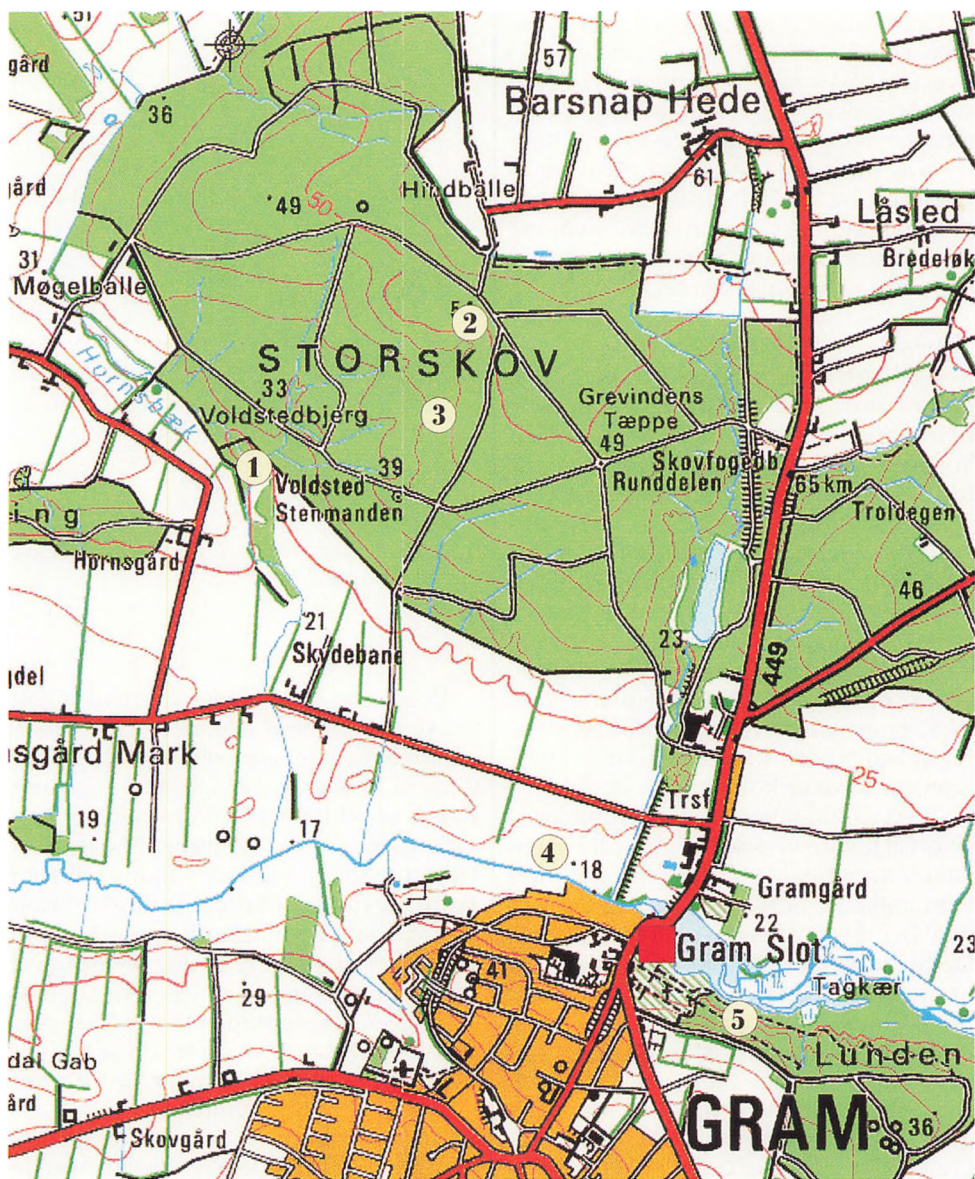
Også i 1400-tallet er selve Gram gods svært at belyse ved skriftlige kilder. Henneke Limbek faldt under felttoget mod Ditmarsken i 1404, og hans besiddelser blev overtaget af sønnen Claus Limbek. Dette indbefattede Gram gods og Gram herred som pantelen. Men en del tyder på, at Claus Limbek har solgt Gram gods, muligvis til dronning Margrethe eller til Erik af Pommern. I 1421 - efter årelange stridigheder mellem ham og kongen - gik Claus Limbek over til de holstenske grever, der takkede ham ved at pantsætte ham ikke kun Gram, men også Frøs, Kalvslund og Hviding herreder. Claus Limbek døde dog i 1420'erne, og Tørning med de tilliggende herreder gik ud af slægtens ejendom, idet besiddelsen gik over til Henrik Ahlefeldt, der var gift med Claus Limbeks søster Catharine.

Slægten Limbeks våben. Efter H.V. Gregersen: Egnen omkring Vojens.

Der vides ikke med sikkerhed noget om Grams forhold i denne periode, men en noget usikker efterretning vil vide, at Gram i 1430'erne var i Joakim Bjørnsen Bjørns besiddelse. Denne var sandsynligvis en søn af én af dronning Margrethes trofaste støtter, ridderen Bjørn Olufsen Bjørn, og det er dette, der indirekte antyder, at dronning Margrethe har erhvervet Gram fra Claus Limbek før hendes død i 1412. Fra slægten Bjørn gled Gram omkring 1467 formentlig via ægteskab over til Ditlev Reventlow, og fra da af begynder de skriftlige oplysninger om Gram at blive noget mere righoldige.

Meget tyder på, at det var slægten Reventlow, der udviklede godset til ét af de større i Sønderjylland og indledte opførelsen af det Gram Slot, som vi kender i dag. Omkring 1470 købte Ditlev Reventlow således Tovskov ved Sommersted, og både han og hans efterfølgere har formentlig opkøbt adskilligt bøndergods omkring begge gårde.

Området omkring Gram Slot med markering af de formodede placeringer af det middelalderlige Gram:

1) Gammel Gram, 2) Banken syd for Hindballe, 3) Banken nord for Stenmanden. (Ikke sikkert lokaliseret.), 4) Banken på nordsiden af åen, 5) Kammerherre Kroghs høj
 Kort ved Jørgen Andersen/Haderslev Museum, efter skitse af forfatteren. Kortgrundlag: Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV

Borgen

Fra stedet nævnes første gang i 1231 og frem til engang i 1300-tallet, har Gram sandsynligvis udelukkende været navnet på en landsby, der lå placeret i området syd og vest for kirken. Men i løbet af 1300-tallet er der blevet opført en borg med udgangspunkt i det krongods, der lå placeret i området.

Traditionen vil vide, at det var hertug Erik af Sønderjylland, der i 1314 efter at have overtaget det sønderjyske krongods skyndte sig at opføre en borg her i den nordligste del af sit hertugdømme. Om dette er rigtigt, vides ikke. Gram skiftede i løbet af århundredet ejer så ofte, at det lige vel kan være hertugen, de holstenske grever eller kong Valdemar, der har ladet borgen opføre. Placeringen var i hvert fald ikke dårlig ud fra strategiske hensyn. Gram ligger omtrent midtvejs mellem Haderslev og Ribe på et sted, hvor den vigtige hovedvej mellem de to byer måtte krydse Gram Å. Fra forskellige kilder vides det, at netop denne vej en tid lang var central i udvekslingen af varer mellem Østersøen og Vesterhavet, idet den korteste landrute mellem de to have forløber mellem de to byer. En borg placeret på dette sted ville dermed give en mulighed for en form for kontrol med færdselen på vejen, men samtidigt var vejens tilstedeværelse en ekstra begrundelse for at beskytte sig og sit gods gennem opførelsen af en borg her. I det urolige 1300-tal drog mange hære rundt i landsdelen.

Desværre vides det ikke med sikkerhed, hvor det ældste Gram slot lå. Der synes at være flere muligheder, og da der aldrig arkæologisk er fundet spor efter noget middelalderligt voldsted i området, skal alle teorierne om borgens placering gennemgås i det følgende:

Gammel Gram

I en indberetning til biskop Jørgen Car-

stens Bloch i Ribe, dateret 1767, beretter pastor Anders Thorup fra Gram, at Gramgård i forrige ældgamle tider havde stået en fjerdingvej vesten og norden fra slottet i den søndre side af skoven, og at der endnu kunne ses nogle spor deraf, hvorfor stedet kaldtes for Gammel Gram. Præsten ved ikke, hvornår slottet er flyttet fra dette sted til dets nuværende placering.

Stedet er endnu i dag kendt som Gammel Gram. Det ligger placeret nordøst for Hornsgård, mellem Hornsbæk og Stor-skoven. På en markant banke er der her igennem årtier opløjet mængder af teglstensrester, og nord for denne banke, i en fugtig lavning, ligger en meget lille forhøjning, vel omkring 5-6 m i diameter. Denne lille banke ude i den fugtige eng antages at have været stedet, hvor borgens forsvarstårn har stået, mens den store banke i så fald må have rummet selve gården. Inde i selve skoven, nord for den lille banke, er der dog også fundet teglstensbrokker, der har givet anledning til formodningen om, at det var her, selve gården lå. På toppen af den lille tårnbanke i engen står en mindsten, opstillet af grev Adolph Ludvig Brockenhuus-Schack (1854-1938), med teksten: »Her lå Gamle Gram«. Alene stenens placering på toppen af den lille forhøjning gør det usikkert, om denne ikke mere eller mindre er skabt i forbindelse med opsætningen af mindstenen og ikke er en rest af et voldsted.

Der er altså her tale om en meget usikker tårnbanke samt to mulige steder for placeringen af selve hovedgården. Der er ikke på stedet nogen spor efter deciderede forsvarsanlæg som voldgrave eller volde, og kun de mange teglstensbrokker i jordbunden antyder tilstedeværelsen af et middelalderligt anlæg af en eller anden art. Som nævnt har der aldrig været gravet på stedet, men i sommeren 1960 havde greve Jens Brockenhuus-Schack

Mindestøtten som Adolph Ludvig Brockenhuus-Schack lod opstille. Monumentet består af en sten, der vel er fundet et sted i området, samt en plade med teksten: »Her stod Gamle Gram«. Foto: Len-nart S. Madsen/Haderslev Museum

med tilladelse fra Nationalmuseet og i samarbejde med Hans Neumann fra Haderslev Museum planlagt en udgravning med deltagelse af frivillig arbejdskraft. Formålet var én gang for alle at få be- eller afkræftet, om det middelalderlige Gram Slot lå placeret her ved Hornsbæk. I et brev til Hans Neumann, dateret 15. juli 1960, skriver overinspektør Aage Roussell fra Nationalmuseet dog, at han efter et besøg på stedet er mere overbevist om, at de mange teglstumper på stedet er rester efter teglovne end efter en nedbrudt borg. Udgravningen blev desværre aldrig til noget, så spørgsmålet står stadig hen i det uvisse.

Hindballe

I 1934 var Haderslev Museums daværende leder, C. M. Lund, på en rundtur i Gram Storskov med skovfoged O. K. Rasmussen. Syd for Hindballe ligger der

i skoven en banke, hvorom der ses adskillige store kampesten. En dyb kløft med et vandløb skærer sig forbi banken. Ved synet af dette sted skal Lund ifølge skovfoged Rasmussen have udbrudt: »Her har det første Gram Slot ligget, og herfra har man kunnet sejle til Ribe.« Der er ikke andet en banken og kampestenene, der kan antyde en borg på dette sted, og Lunds teori kan kun be- eller afkræftes arkæologisk.

Stenmanden

En banke i et kuperet terræn ca. 300 m nord for den markante natursten, der kaldes »Stenmanden«, i Gram Storskov er også blevet udpeget som stedet for det ældste Gram. På stedet befinder der sig bl.a. en række større nedgravninger. Stedet virker dog ikke indlysende, og det er blevet foreslået, at nedgravningerne måske snarere er rester af karpedamme.

Gram Å

I den fjerde udgave af Traps »Danmark« hævder pastor Zerlang, at det ældste Gram skulle have ligget på en banke ved den nordre bred af Gram Å. Denne banke ligger ca. 550 m nordvest for det nuværende Gram Slot, men heller ikke her ses der tydelige spor efter en borg, og det er uvist, hvorfra traditionen stammer.

Kammerherre Kroghs Høj

I Lunden nogle få hundrede meter øst for det nuværende slot ligger Kammerherre Kroghs Høj. Den består af en godt 10 m bred forhøjning omgivet af en smal grav. Ud over højen er der ikke meget, der antyder et voldsted her, og det bærer mere præg af at være et kunstigt anlagt haveanlæg. Efter sigende skal kammerherren fra denne høj have udført den bedrift at skyde 2 gange 2 ræve med fire skud fra sit dobbeltløbede jagtgevær. Mon ikke det er i denne anledning, at anlægget er blevet skabt? Kammerherre Krogh var

administrator af Gram Slot i en lang år-række i 1800-tallets begyndelse.

Bøssekrudt til Gram

Som det fremgår af beskrivelserne, er ingen af de foreslåede placeringer af det middelalderlige Gram synderligt overbevisende. Det vides altså ikke med sikkerhed, hvor det lå placeret. Og dog er der ingen tvivl om, at det har været en stærk borg. Den ovenfor nævnte oplysning om, at Erland Kalv i 1372 sad som de hollenske grevers høvedsmand på Riberhus, videregiver også nogle oplysninger om Gram. Han lå nemlig dette år i fejde med herren på Gram, hvem det så end var. Borgerne i Ribe vedtog da på et byting, foranlediget af Erland Kalv, at ingen borgere i Ribe måtte føre varer til fjenderne på Gram. Til trods for forbuddet havde en ribeborger, Claus van Riine, i juni måned begivet sig på vej til Gram i en kærre med to tønder fulde af svovl og salpeter, det såkaldte »byss-krud« (bøsseskrudt). Han blev standset på vejen og ført tilbage til Ribe, hvor han på tinget tilstod sin brøde. Straffen blev halshugning. Det er første gang krudt omtales i en dansk kilde, og da krudtet har skullet anvendes i Gram, må der i hvert fald have været soldater og en form for forsvarsværk på stedet.

Den nuværende slotsbanke

Da ingen af de ovenfor nævnte steder med blot nogen sikkerhed kan udpeges som stedet for den middelalderlige borgs placering, er spørgsmålet, om man ikke i stedet skal søge middelalderborgen det mest nærliggende sted, nemlig hvor slottet endnu ligger. En middelalderlig borg blev som oftest placeret således, at den var vanskeligt tilgængelig, helst helt omgivet af vand. Forskellige undersøgelser på den nuværende slotsbanke har med stor sikkerhed vist, at denne ikke udelukkende er kunstigt anlagt, men at den ta-

ger udgangspunkt i en naturlig holm i slotssøen. Denne oprindelige holm har naturligvis ligget betydeligt lavere end den nuværende, idet vandspejlet i søen senere er kunstigt hævet ved opstemning, og holmen er både hævet og sandsynligvis udvidet. Ved nedgravningen af en olietank ved østfløjens sydgavl i slutningen af 1950'erne kunne man således konstatere, at de øverste par meter var kunstigt påførte lag med glasskår og keramik, hvorimod man derunder støtte på intakte, naturskabte tørve- og moselag (venligst oplyst af grev Jens Brockenhuus-Schack).

På denne holm i den da sandsynligvis betydeligt bredere sø kan man da forestille sig, at den middelalderlige borg er blevet opbygget. Den har ligget beskyttet af vandet i søen, med adgang via en bro. Om selve den til borgen hørende gård også har ligget her, er uvist, men et tårn og en bolig for slotsherren skal man som minimum forestille sig placeret her. Ved en udgravning under gulvet og murene i den middelalderlige østfløj fandtes der i slutningen af 1950'erne et gulvlag og rester af et ildsted, der efter grev Jens Brockenhuus-Schacks vurdering stammede fra et ældre hus på stedet. Vurderingen bygger bl.a. på, at der under murens fundamentsten fandtes murstensbrokker og tagsten. Det er forholdsvis normalt, at man ved opførelsen af en herregård anvender den middelalderlige borg som grundlag for etableringen af herregårdspladsen. Således ligger ruinerne af renessanceslottet Trøjborg nord for Tønder placeret oven på resterne af dets middelalderlige forgænger, og på samme måde har man ved opførelsen af Schackenborg i Møgeltønder anvendt ribebispens middelalderlige borgbanke som fundament for den betydeligt større herregårdsplads. Også det nu forsvundne Søgård i Søgård Sø viser samme udvikling.

Den ældste af slottets bygninger er uden tvivl østfløjen, der antages opført engang i årtierne omkring 1500, altså mens slægten Reventlow sad på Gram. Denne bygning hviler ikke, som det ellers har været hævdet, på pæle, men er bygget på kampesten. Inden bygningen blev opført, må den gamle oprindelige holm være blevet hævet og måske også udvidet for at give plads til et større bygningsværk. Der vides dog intet om placeringen af eventuelle andre middelalderlige bygninger på banken.

Stemmeværker

Ved en arkæologisk undersøgelse i forbindelse med renovering af den nordre bro over åen, opstilling af et nyt stemmeværk og etableringen af en fisketrappe fik Haderslev Museum i august 1994 lejlighed til at undersøge en lang række stemmeværker, der fandtes bevaret under den gamle bro. Der fandtes fem rækker næsten intakte stemmeværker bestående af lodretstående spunsstolper med not, imellem hvilke der var indsat vandretliggende planker, der skulle holde vandet opstemmet. Stemmeværkerne vendte naturligvis mod øst, ind mod søen, mens der på vestsiden fandtes adskillige lodretstående stolper, der må stamme fra en bro. Ved hjælp af årringsdatering er det lykkedes at fastslå, at det ældste af stemmeværkerne var etableret ca. 1545. Dette blev forstærket ud mod søen af yderligere to bolværker omkring 1600, og omkring 1700 etableredes endnu et bolværk på ydersiden heraf. De ældste brostolper kan ligeledes dateres til ca. 1545, men også disse er blevet fornyede ved gentagne lejligheder i de næste århundreder. Meget tyder på baggrund af disse dateringer på, at der ca. 1545 gøres en bevidst indsats for at hæve vandstanden i slots-søen. Hvis dateringen af østfløjen til omkring 1500 er rigtig, har den altså været hævet en del højere over søen, da den

De fem rækker stemmeværker set fra nord. Søen ligger til venstre i billedet. Det forreste stemmeværk er fra ca. 1700. Dernæst følger to tætstående stemmeværker fra ca. 1600, og ét (midt i billedet) fra ca. 1545. Stemmeværket længst til højre er det ikke lykkedes at datere, men det stammer sandsynligvis fra 1587, idet en stolpe, der sandsynligvis har forbindelse hermed, er fældet vinteren 1586/87. Foto: Lennart S. Madsen/Haderslev Museum.

blev bygget, end det er tilfældet i dag, og selve slotsbanken har fremstået som en mere tydelig ø. Grunden til at hæve vandstanden kan man kun gisne om. Det kan skyldes ønsket om at skaffe forøget vandkraft til møllen, men netop i midten af 1500-tallet blev vandborge som Egeskov og Glücksborg populære, og måske har Johan Reventlow, der på dette tidspunkt var ejer af Gram, ønsket at få sit slot til at fremtræde som en sådan.

Grams ejere

AF CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

Grams sikre ejerrække begynder sidst i 1400-tallet. Gennem de næste godt halvandet hundrede år gik godset i arv i slægterne Reventlow og Buchwald. Efter et mellem spil blev godset i 1664 overtaget af rigsfeltherren Hans Schack og lige siden er godset gået i arv blandt hans efterkommere, først i slægten Schack og siden i slægten Brockenhuus-Schack. Carsten Porskrog Rasmussen, Aarhus Universitet, fortæller her om ejerne.

En egentlig ejerrække har Gram først, fra det blev et privat gods. Hvornår det skete, ved vi ikke, og det er reelt ikke klart, om Limbekkerne omkring 1400 var ejere af borgen eller havde den som len. Helt sikkert var Gram imidlertid et privat gods i anden halvdel af 1400-tallet.

Reventlowerne og Buchwalderne

Den sammenhængende ejerrække på Gram begynder omkring 1460 med Ditlev Reventlow, der døde mellem 1471 og 1476. Han fulgtes af sin søn Joachim, der døde 1519. Som tredje generation af slægten fulgte da Johan Reventlow fra 1519 til 1560. Det var en gammel og magtfuld holstensk slægt, der hermed fik fodfæste i Nordslesvig, hvor de tre generationer ikke blot ejede Gram, men også Tovskov.

Vi ved ikke meget om de tre generationer af Reventlower på Gram. Alle tre var de godsrige, men kun Ditlev Reventlow spillede nogen videre politisk rolle som medlem af det danske rigsråd. Om deres virke på Gram ved vi ikke meget andet, end at én af dem må være bygherre til slottets østfløj, og at Johan Reventlow oprettede hovedgården Nybøl. Formentlig

har Reventlowerne samlet meget gods om Gram, men vi har ingen konkrete oplysninger om det.

Johan Reventlow efterlod sig to døtre, og godserne blev delt, så Magdalene fik Tovskov, mens Anna, der var gift med den holstenske adelsmand Ditlev Buchwald til Pronstorf, overtog Gram. Ditlev Reventlow havde fem sønner, hvoraf den ældste fik Pronstorf. Derpå delte Ditlev Buchwald 1585 Gram gods efter holstensk skik, som repræsenterer en mellemvej mellem dansk lovs millimeterretfærdighed og en førstefødselsret, der holdt godserne samlede. Nybøl blev skilt ud med en fjerdedel af fæstegodset. Derpå blev der trukket lod mellem de fire tilbageværende sønner, så én fik Gram, én Nybøl, mens de to sidste fik et pengebeløb, som skulle betales af den, der fik Gram. Gram tilfaldt Christoffer Buchwald. Han døde i 1614, og sønnen Ditlev overtog så Gram.

De tre generationer af slægten Buchwald på Gram spillede en lige så beskedne samfundsmæssig rolle som de to sidste Reventlower. Derimod betød de en del for Gram, hvor de gjorde herregården større og moderniserende driften af den.

Podewilserne

I 1638 solgte Ditlev Buchwald den yngre Gram til Christian IV. Kongens far, Frederik II, havde opkøbt de fleste herregårde på egnen og også været interesseret i Gram, men det var ikke lykkedes ham at få fat på den. Nu fik Christian IV det sidste større privatgods i Haderslev amt på sin hånd. Alt pegede på, at kongen nu

gjorde faderens arbejde færdigt og satte sig helt på Haderslev amt fra Lille Bælt til Vadehavet. I stedet afhændede han imidlertid efter kort tid godset til Dionysius von Podewils, der var svoger til Ditlev Buchwald.

Dionysius von Podewils stammede fra Pommern. Han kom imidlertid som ung til hertugdømmerne, hvor han i 1616 blev hofmarskal hos hertug Hans den Yngre i Sønderborg. Derfra trådte han først i gottorpsk og siden i kongelig tjeneste, begge steder ligeledes som hofmarskal. Efter købet af Gram trak han sig tilbage, men han blev flittigt brugt som diplomat til sin død 1647.

Dionysius von Podewils' enke fik stadig vanskeligere ved at klare sig gennem de følgende kriseår. I 1663 erklæredes hun fallit. Gælden var på 45.000 rdl, hvilket så nogenlunde svarede til godsets værdi før krigen. Nu var godset langt mindre værd. På tvangsauktion i 1663 solgtes det for kun 17.000 rdl. Køberen var Benedict Blome, men reelt var han stråmand for sin svoger, rigsfeltherre Hans Schack. Han overtog godset året efter.

Hans Schack

Hans Schack tilhørte en gammel adelslægt, der stammer fra det lille hertugdømme Lauenborg mellem Lybæk og Hamborg, men selv var han født i Angel på den lille herregård Unevad, der tilhørte hans mor, som var af den gamle sønderjyske adelslægt Pedersen, også kaldet von Deden.

Nogen videre arv fik Hans Schack ikke. I stedet gik han den sædvanlige vej for fattige adelsmænd i 1600-tallet: han blev officer. Netop i 1600-tallet, hvor krige var udbredte, og stort set alle europæiske magter opbyggede stadig større hære, var det et stort behov for officerer, og adelen genoptog i stort tal sit gamle krigerhåndværk. For den fattigere del af

Rigsfeltherre Hans Schack (1609-76). Maleri på Giesegård af Abraham Wuchters. Foto: Torben Reseke/Midtsønderjyllands Museum.

adelen blev militæret på ny deres levebrød, om end få drev det så vidt som Hans Schack.

Hans Schack deltog som ganske ung i den danske konges krig med kejseren i 1620'erne, men da den danske konge trak sig ud af krigen, skiftede Hans Schack til svensk tjeneste. Heri var der intet usædvanligt. Adelen havde nok krigstjenesteplicht under sin egen konge, men det var almindelig anerkendt, at en adelsmand kunne træde i tjeneste hos hvem, han ville. I 1636 gik Hans Schack over i fransk tjeneste, hvor han nåede at blive regimentschef og generalmajor. I 1650 vendte han hjem, først og fremmest fordi den franske konge ikke havde så meget brug for officerer, nu hvor freden i hvert fald for en tid sænkede sig. Der fulgte nu

nogle år uden militærtjeneste, til Hans Schack i 1656 blev udnævnt til kommandant for Hamborgs militære styrker.

Det afgørende karrierespring skete dog i 1658. Den danske stat var i en desperat situation efter det svenske lynfelttog over bælteerne og Roskildefreden. I begyndelsen af året blev Hans Schack hyret til at stable en ny dansk hær på benene, og samtidig blev han optaget i den danske adel. Næppe var Hans Schack trådt i dansk tjeneste, før svenskerne brød freden. Hans Schack fik som Københavns kommandant ansvaret for at slå den svenske storm på København 11. februar 1659 tilbage. Om sommeren samme år førte han kommandoen over de styrker, der gik i land på Fyn østfra, og den 14. november 1659 besejrede han den svenske hær ved Nyborg.

Efter krigen blev Hans Schack én af den nye tids magthavere. Han blev udnævnt til rigsfeltherre og gjort til leder af hæren og dens civile administration. Oven i det var han amtmand i Ribe. I 1671 optoges han i grevestanden som én af de første efter indførelsen af grevetitlen i dansk adel.

Hans Schacks karriere gjorde ham ikke blot magtfuld, men også rig. Han fik en meget høj gage og havde dertil ret til del i krigsbyttet. Kongen havde imidlertid ikke penge at betale med. I stedet fik Hans Schack udlagt Møgeltønder slot og len og det meste af de kongerigske enklaver i øvrigt. Dertil erhvervede han Gisselfeld på Sjælland og altså også i 1664 Gram, og både på Gram og på Møgeltønder, nu omdøbt til Schackenborg, om- og nybyggede han hovedbygningerne. Han var én af de meget få godsejere i Danmark og hertugdømmerne, der havde ressourcer til at bygge i denne tid, og Gram og Schackenborg hører begge til de ganske få barokherregårde fra anden halvdel af 1600-tallet i det nuværende Danmark.

Sophie Dorothea Schack

Hans Schack døde i 1676 og efterfulgtes af sin eneste søn, Otto Didrik Schack, der imidlertid døde allerede 1683. Ved sit testamente havde greven udlagt Gram som enkesæde for grevinden, Sophie Dorothea Schack, født Marschalk. Hun var født i 1656 og altså 27 år, da hun blev enke. Hun overtog som formynder styret af alle godserne, men hun havde sit egentlige hjem på Gram. Hun var nært knyttet til hoffet og blev i 1704 overhofmesterinde for enkedronning Charlotte Amalie. På Gram er grevinden først og fremmest husket som skaberen af den store barokhave.

Sophie Dorothea Schack døde i 1707. Hendes ældste søn, lensgreve Hans Schack (II), havde allerede i 1699 lejet syd- og vestfløjen af sin mor, men fra

Grevinde Sophie Amalie Schack, født Marschalk. Maleri af Jacob Coning på Schackenborg. Foto Torben Reseke/Midtsønderjyllands Museum.

1701 drog han i fransk krigstjeneste. Han vendte dog tilbage ved den tid, som moderen døde. I 1719 udnævntes han til minister, men samme år døde han.

Anna Sophie Schack

Gram blev nu for anden gang enkesæde, denne gang for Hans Schack (II)'s anden kone, Anna Sophie Schack, født Rantzau. Hun var 30 år, da hun blev enke, og hun kom til at sidde i enkestand på Gram i hele 41 år. Hun var af rig og fornem slægt. Børn fik hun ingen af, men hun blev nu formynder for sin stedsøn, den unge lensgreve til Schackenborg, Otto Didrik Schack (II), og dermed bestyrer af alle godserne.

Otto Didrik Schack blev myndig i 1735, men han døde allerede 1741, efterladende sig en enke og fire børn. I første omgang overtog den unge enke administrationen af Schackenborg, men i 1747 rejste enkegrevinden på Gram sag mod sin svigerdatter. Enden blev, at Anna Sophie Schack også overtog administrationen af grevskabet Schackenborg og formynderskabet over de fire sted-børne-børn, hvis mor i øvrigt døde året efter.

Anna Sophie Schack bestyrede nu én af landets største samlede jordbesiddelser. Selv havde hun 1735/36 overtaget de sjællandske godser Giesegård, Ottestrup og Spanager af en slægtning, Christian Carl Gabel, som havde lånt store pengebeløb af hende. Samme år købte hun Gram af sin stedsøn.. Nu overtog hun så også administrationen af Schackenborg og slægtens sydslesvigske gods, Seekamp. I 1752 føjede hun endnu et sjællandsk gods, Juellund, til, og i 1754 købte tillige Nybøl.

Godserne var for det meste bortforpagtede, men en del år drev grevinden selv Gram, og i nogle år forpagtede hun også den kongelige ladegård Røddinggård. Hun drev sine godser energisk, hvad der nok er en del af baggrunden for,

Grevinde Anna Sophie Schack, født Rantzau (1689-1760). Maleri på Giesegård. Foto Torben Reseke/Midtsønderjyllands Museum.

at hun i en periode var i strid med bønderne. Hun var en krævende godsejer, der forlangte at blive adlydt, men hun var også omsorgsfuld. På Gram gods oprettede hun skoler i både Gramby, Tiset, Kastrop og Fole, og hun afsatte faste beløb på godsets regnskab til at lønne lærere for.

Grevinden var særdeles standsstolt og førte stort hus på Gram. I 1751 var der mere end 50 ansatte. Heraf var 8 knyttet til teglværket, mindst 20 til landbruget, mens der i selve hovedbygningen i hvert fald var en husholderske, et par køkkenpiger, formentlig et par piger mere, en lakaj, en tjener og en huslærer. Dertil var der kusk og forriddere.

Netop i 1751 var grevinden også i gang med at bygge på Gram. Den gamle vestfløj blev erstattet af en ny, og formentlig

ved samme lejlighed blev sydfløjen moderniseret. Grevinden lod også en ny hovedbygning opføre på Giesegård, og i København overtog hun ét af de fire Amalienborg-palæer i halvfærdig tilstand og lod det bygge færdigt som greveligt residenspalæ i hovedstaden. Hun havde i forvejen både gård i København og Ribe. Alt dette vidner om, hvor stor vægt grevinden lagde på at hævde og værne om sin og slægtens rang og position. I datidens samfund kunne en greve eller grevinde ikke opretholde sin status ved beskeden husførelse. Hævdelse af rang og status krævede, at man førte sig frem på et niveau, der passede dertil. Det gjorde Anna Sophie Schack.

I 1759 solgte Anna Sophie Schack Gram og Nybøl godser til den unge lensgreve på Schackenborg, der nu var blevet myndig. Derpå ville hun have, at han også skulle overtage palæet på Amalienborg. Det ville greven imidlertid ikke, for han mente ikke at have råd til det. Grevinden tilbød da at overtage Gram og Nybøl igen for en god pris, så greven i stedet kunne købe palæet af hende, for et palæ måtte en lensgreve have, mente hun. Så betød det minde med et par godser fra eller til. Greven bøjede sig og overtog palæet, mens enkegrevinden atter overtog Gram og Nybøl.

Både denne sag og andre havde dog sat ondt blod mellem de to. Grevinden valgte derfor at testamenter alle sine seks godser - de fire sjællandske samt Gram og Nybøl - til lensgrevens lillebror, Frederik Christian Schack. Ved enkegrevindens død i 1760, skiltes Gram og Schackenborg derfor definitivt.

Enkegrevind Anna Sophie Schack er ét af de mest markante eksempler på en typisk skikkelse i tiden: den foretagsomme enke. Når det især er som enker, vi møder foretagsomme kvinder, er det fordi gifte kvinder ikke foretog sig meget i eget navn. Alt skete i mandens navn. Det kan

derfor være svært at se kvindernes rolle. Ved enker er det anderledes. Mange af disse energiske enker, der førte sig frem og stillede krav, har fået et dårligt eftermæle. Det gælder også Anna Sophie Schack, der undertiden omtales som «den onde grevinde». Ingen tvivl heller om, at hun kunne være en ganske hård person, men det er svært ikke også at se dette rygte i lyset af, at både samtid og eftertid ikke har haft helt let ved at acceptere disse stærke enker. Først og fremmest aftvinger grevindens energi og store projekter respekt.

Med grevindens død blev der mere stille på Gram. Siden Anna Sophie Schack har kun én ejer af Gram haft slottet som sit egentlige hjem i længere tid. Tiden efter Anna Sophie Schacks død blev på Gram administrationskommissionernes og godsinspektørernes tid.

Frederik Christian Schack

Den unge arving til Gram havde meget at takke sin sted-farmor for. Ikke alene efterlod hun ham seks godser, hun havde også i 1749 fået kongens tilladelse til, at også de yngre linier af slægten Schack måtte føre grevetitel. Hidtil havde de yngre sønner kun været baroner.

Økonomien var imidlertid anstrengt. Grevindens godser var behæftede med en gæld på ikke mindre end 171.668 rdl. – et formidabelt beløb i en tid, hvor en tønde korn kostede et par rigsdaler. I sit testamente havde grevinden bestemt, at godserne skulle gøres til et stamhus, men at gælden først skulle betales. Derfor nedsattes en administrationskommission til at forestå driften af godserne. Den gik straks i værk. Grevindens hus i København blev solgt for 14.400 rdl., og løsøret både der og på godserne blev solgt ved auktioner, der indbragte ca. 37.000 rdl. Det vidner om, hvilket fornemt inventar, der har været. I 1771 havde administrationskommissionen nedbragt gælden til

lige godt 100.000 rdl. Stamhuset blev nu oprettet og kommissionen ophævet.

Derpå tog greven fat på at gennemføre landboreformer på Gram. Det skete i hovedsagen 1774 i form af afløsning af det meste af hoveriet og overgang til arvefæste. Derpå var avlsgårdene under Gram i hovedsagen bortforpagtede, men i grevens tid fortsatte reformerne, bl.a. i form af udskiftning af godssets landsbyer. Greven var selv en energisk landmand, der på mange måder gik foran, bl.a. ved udbredelsen af kløver. Greven boede periodevis på Gram, men hans virkelige hjem var dog Giesegård.

Greven døde i 1790. De næste otte år administreredes godserne af enken og major Rosenkrantz. I 1798 overtog sønnen, Knud Bille Schack, selv godserne.

Han gav dog allerede 1801 F.F. von Krogh til Aastrup ved Haderslev fuldmagt til at administrere de sønderjyske godser. Greven og Krogh søgte gennem mange år forgæves at få bønderne til at gå med til at få øget dispositionsret over fæstegårdene mod at betale en højere årlig afgift. Ellers gjorde Knud Bille Schack sig mest bemærket ved atter at bringe gælden op på et faretruende højt niveau.

Greverne Brockenhuus-Schack

Knud Bille Schack døde barnløs i 1821. Dermed uddøde Schackerne på Gram i mandslinien. Arving var grevens søstersøn, Henrik Adolph Brockenhuus, der hørte til en gammel dansk adelslægt, der især har været knyttet til Fyn. Han blev ved kongelig resolution i 1822

Greve Knud Bille Brockenhuus-Schack (1823-92) og grevinde Helene Sophie Caroline Frederikke Brockenhuus-Schack (1832-1917), født von Lowzow. Malerier af hhv. Jørgen Roed og Otto Bache på Giesegård. Foto Torben Reseke/Midtsønderjyllands Museum.

Greve Adolph Ludvig Brockenhuus-Schack (1854-1938) og grevinde Agnes Sophie Brockenhuus-Schack (1859-1918), født Fønss. Malerier af hhv. Otto Bache og Bertha Wegman på Giesegård. Foto: Torben Reseke/Midtsønderjyllands Museum.

optaget i grevestanden under navnet Brockenhuus-Schack.

Greven overtog meget store, men også stærkt forgældede godser. Gram kom da som så mange gange før under administration, og administrationskommissionen kæmpede de første år en svær kamp for at redde godserne fra fallit. Kommissionen virkede til 1848. Året forinden var H.A. Brockenhuus-Schack død, så det blev hans søn, Knud Bille Brockenhuus-Schack, der nu overtog ansvaret for godset. I hans tid fortsatte godset med at stå under en dels en administrator, dels en inspektør. Greven boede som sine forældre på Giesegård. I hans tid gik fæstegodset over i selveje, men til gengæld blev godserne også gældfrie.

Knud Bille Brockenhuus-Schacks ejer-tid blev præget af den nationale konflikt. Op til 1848 havde det nationale ingen rolle spillet for greverne. Administratoren fra 1820'erne til 1848, G. H. E. v. Krogh, var en typisk repræsentant for helstaten, men blev i 1840'erne slesvig-holstensk sindet. Efter treårskrigen kom det imidlertid til at spille en rolle, at Gram havde en dansk ejer i modsætning til stort set alle andre slesvigske godser af betydning. Knud Bille Brockenhuus-Schack støttede aktivt det dansk-nationale arbejde i Sønderjylland. Således købte han af nationale grunde selv to større gårde i Sønderjylland, og på Gram ansatte han dansksindede funktionærer og brugte danske forpagtere. Mest iøjnefaldende

var det, at han stillede Gram slot og park til rådighed for danske nationale møder, både før og efter 1864.

Knud Bille Brockenhuus-Schack døde i 1892 og efterfulgtes af sønnen Adolph Ludvig Brockenhuus-Schack, der besad godserne til sin død i 1938. Han udvidede godset noget og lod 1905-6 slottet modernisere. I 1924 flyttede A. L. Brockenhuus-Schack selv til Gram. Greven døde i 1938. Gram blev nu skilt fra Giesegård og overdraget grevens yngre søn, Knud Henrik Brockenhuus-Schack. Han omdannede i 1945 godset til et familieaktieselskab, Gram og Nybøl godser A/S.

Greve Knud Henrik Brockenhuus-Schack døde i 1949. Ledelsen af Gram gods overgik til sønnen, greve Jens Knud Bille Brockenhuus-Schack, der er gift med Susanne, født Grandjean. Greveparret indrettede sig omkring 1960 en moderne bolig i den gamle østfløj, der ellers ikke havde været den egentlige beboelsesfløj siden Hans Schacks dage. Jens og Susanne Brockenhuus-Schack besidder stadig Gram, men har siden 1980'erne haft deres bopæl på grevindens gods, Vennerslund på Følster. De benytter dog fortsat Gram slot som feriebolig.

*Greve og grevinde
Jens og Susanne
Brockenhuus-Schack.
Foto: privat.*

Slottets bygninger

Af JØRGEN OVERBY

Gram Slot består af tre fløje fra hver sit århundrede og i hver sin stil, og slottet er dermed et vidnesbyrd om skiftende tiders historie og stiltræk. Arkitekt Jørgen Overby, der har forestået de seneste restaureringer på slottet, gennemgår her bygningerne og deres historie.

Få steder i Danmark fremtræder en herregård så markant som i Gram. Betegnelsen Gram Slot synes derfor ganske naturlig, når man via landevejen nordfra bliver ledt tæt forbi den rødbrune trefløje-

de borggård, der kraftfuldt rejser sig på en lav borgholm. Naturskønt beliggende indgår denne sønderjyske herregård samtidig i en bymæssig bebyggelse af fornem kvalitet.

Slottets bygninger udgøres af tre uens fløje, et uregelmæssigt kompleks, der dog alligevel fremtræder som et symmetrisk hele med arkitektoniske træk både fra middelalder, renaissance og barok. Det er et meget dansk hus. Rødt murværk, røde tegltage, hvide gesimser. Men det er også meget regionalt; i dette sammensatte hus genfindes de arkitektoni-

Gram slot fremtræder særlig markant set fra nord. Den dybe brolagte borggård fremhæver den monumentale sydfløj, hvor midterpartiet er raffineret accentueret ved den påmurede risalit. Tidligere fremstod risalittens pilastre hvidkalkede. Den nye hejsekvist på østfløjen er tilkommet ved slottets istandsættelse efter orkanen i 1999. Hejsekvisten, der er rekonstrueret efter gamle bygningsspor i tagværket, bidrager til at give balance mellem den lave østfløj og den noget højere vestfløj. Foto: Jørgen Overby.

Slottet set fra parken. Sydfløjen havde tidligere en hævet terrasse mellem hemmelighedskarnapperne. Terrassen var udført i støbejern og tilkommet i midten af 1800-tallet. Terrassen afløstes omkring 1920 af en hvidmalet træ-terrasse med drejede balustre. Over åen eller voldgraven førte den såkaldte hvide bro, hvor Christian den Tiende mødte sønderjyderne ved den store genforeningsfest i Gram slotspark i juli 1920. I dag er terrassen borte og broen fornyet. Foto: Jørgen Overby.

ske detaljer, der, i hvert fald tidligere, var egnskarakteristiske, frisiske, vestslesvigske eller sønderjyske.

De tre fløje er af forskellig alder. Ældst er østfløjen, et smalt senmiddelalderligt hus, opført af store munkesten i to stokværk omkring år 1500. Sydfløjen er opført i 1669, ligeledes i munkesten, med kælder og to højloftede etager. Vestfløjen er yngst, opført 1752, og har som sydfløjen to højloftede etager over en ældre kælder af munkesten.

Østfløjen

Østfløjen er det såkaldte gamle fruerstuehus, der – efter arkitektoniske træk at dømme – går tilbage til tiden kort før 1500, og den har da sandsynligvis fremtrådt som et typisk sengotisk hus med et højt, stejlt saddeltag og aftrappede gavle og smalle vinduer med fladbuede vindu-

esåbninger. Østgavlens rundbuede blændinger, som er bevarede, placerer netop østfløjen i dette tidsrum. Samtidig vidner disse blændinger om, at i hvert fald denne bygning har været et yderst fornemt stenhus.

Til denne senmiddelalderlige bygning har der uden tvivl knyttet sig andre fløje. Disse kan have været opført i tegl, men arkivalier og kilder tier. Det typiske herregårdsanlæg fra tiden har haft et såkaldt fast stenhus, hvortil der knyttede sig tømrede fløje i bindingsværk eller bulkonstruktion, og det er vel mest sandsynligt, at forholdene var lignende på Gram.

Hans Schack og vestfløjen

I svenskekrigenes urolige år i midten af 1600-tallet blev slottets bygninger meget maltrakterede. I hvert fald var det et for-

styrret anlæg, mere eller mindre i ruiner, som Danmarks redningsmand, feltherren fra Københavns belejring, Hans Schack overtog i 1664.

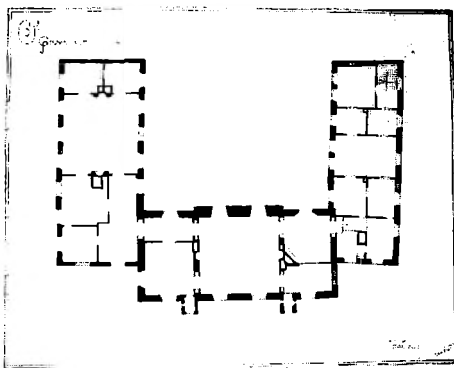
Hans Schack lod slottets bygninger reparere, tilsyneladende først nødtørfigt. Således omtales, at i »Fruerhuset skulle loftet males rødt, bjælkerne grønne, vinduerne røde indvendig og grønne udvendig samt væggene hvidtes«. De første år efter Hans Schacks overtagelse var der stor travlhed omkring en genopretning af gods og drift. Gram teglværk oprettedes, og i 1669 påbegyndtes den endnu stående og meget monumentale sydfløj som slottes hovedfløj.

Denne nye bygning eller sydfløjen opførtes med kælder og to højloftede etager i røde munkesten og som et ret dybt og 20 m langt hus. Bygningen, der er karakteristisk ved kun at have fire fag, dækkes af et stejlt helvalmet tag. Mod syd har bygningen to fremspringende karnapper – såkaldte »hemmeligheder«. Mod nord menes et højt firesidet tårn med gennembrudt spir at have været opført. Dette tårn må have været et trappetårn, der har givet adgang til sydfløjens etager.

Sydfløjens nuværende indretning har i stueetagen bevaret hovedtrækkene i den formodede oprindelige plan; således er etagen delt af to kraftige hovedskillevægge, med et gennemgående salsrum i midten og værelser i gavlenderne. Det er imidlertid muligt, at der mod nord har været en gennemgående korridor, der har forbundet slottets fløje; denne korridor findes bevaret i kælderetagen.

Denne nye fløj har været et meget moderne hus i sin tid; i fremtoningen med det helvalmede tag og de høje stokværk har bygningen haft en markant palæ-karakter.

Vestfløjen og ombygningerne i 1750'erne
Vestfløjen er opført i 1751-52 som et arkitektonisk enkelt hus, men med sam-

Grundplanen afslører slottets bygningsudvikling. Den smalle middelalderlige østfløj, Hans Schacks sydfløj fra 1669 og vestfløjen, der er nyopført på en ældre kælder i 1752. Opmåling af Gotfred Tvede. Nord opad.

Ved den store istandsættelse af slottet 1906 – 10 blev hovedtrappen i vestfløjen fornyet i en noget bastant barokstil. Arkitekten Gotfred Tvede var særdeles dygtig til at tilpasse nye bygningsdele, så det er vanskeligt at kende forskel på originale og fornyede bygningsdetaljer. Foto: Martin Abrahamsson.

I 1998 udstillede museet i vestfløjen møbler og andet gammelt indbo fra slottet. Udstillingen »Fra slottets gemmer« skabte atter møblering og stemning i vestfløjens store salsrum og værelser. Her ses den centrale sal i vestfløjens stueetage. Over kaminen ser feltherren, Hans Schack. Maleriet er en ældre kopi, originalen findes på Giesegård. Foto: Martin Abrahamsson/Midtsønderjyllands Museum.

me dimensioner som sydfløjen og med to højloftede etager over kælder. Denne kælder er opført af munkesten og må være kælderetagen fra den ældre vestfløj. Denne ældre vestfløj omtales således i 1699 i forbindelse med en lejekontrakt.

Vestfløjen indeholder slottets hovedtrappe, placeret ved sydgavlen. Både stueetagen og førstesalen er karakteriseret ved to store gennemgående salsrum, der mod gavlene er flankeret af værelser og kamre. I vestfløjens kælder var slottets køkken tidligere placeret. Endnu er her bevaret både køkkenet og bryggersildsteder.

Ved opførelsen af den nuværende vestfløj i 1752 må sydfløjens trappetårn være nedrevet. Herved er slottets hovedindgang flyttet til hjørnet mellem sydfløjen og vestfløjen. Den nye vestfløj har således forsynet anlægget med et komfortabelt indvendigt trappeanlæg, der forbandt sydfløjen og den nye vestfløj. Østfløjen, hvis etageniveauer ikke stemmer overens med sydfløjen, har kun haft stejle betjeningstrapper til sydfløjen.

Sydfløjen fik facaden mod gården accentueret ved påmuring af et fremsprin-

gende midterparti, der afsluttes af en trekantsfronton. Her indsattes to sandstenstavler med Hans Schacks og hustruens våbenskjolde og årstallet 1669. Disse sandstenstavler har formodentlig siddet over indgangsdøren til det nedrevne trappetårn.

Sydfløjens indvendige snedkerudstyr stammer i hovedtræk fra samme tid som opførelsen af vestfløjen, dvs. midten af 1700-tallet. Dette gælder også sydfløjens store vinduer, der må have afløst mindre blyindfattede vinduer.

Senere ændringer

Omkring 1806 foretoges en omfattende istandsættelse af slottet. Det er sandsynligvis ved denne lejlighed, at slottets udvendige helhedspræg skabtes, kendetegnet ved de store udkragede gesimser og de opskalkede og halvvalmede tage.

Slottets interiør er i dag præget af den store istandsættelse 1905-6. Denne restaurering blev forestået af én af datidens mest anerkendte herregårdsarkitekter, Godtfred Tvede, der istandsatte og fornyede meget af slottets snedkerværk. Således blev slottets hovedtrappe helt

fornyet. Trappen såvel som paneler og døre blev udført i den sene barokstil, der i øvrigt præger slottets interiør.

De seneste istandsættelser

Efter den voldsomme orkan i december 1999 er slottet i eksteriøret blevet istandsat. Således har østfløjen fået nyt tegltag; sydfløjens tag er fornyet mod nord, og mod syd er taget omlagt med gamle tagpander. Der er opsat nye kobbertagrender og nedløb, ligesom sydfløjens frontispice har fået ny kobberinddækning. Slottets vinduer er blevet grundigt restaureret og malet.

I forbindelse med de seneste bygningsarbejder kunne det konstateres, at østfløjen mod borggården tidligere havde haft en lille hejsekvist. Idet østfløjens

loft således, som traditionen var på herregårdene, har tjent som magasinloft for korn, besluttedes det at retablere denne kvist. Kvistens udformning er analog med de kviste, som frem til slottets restaurering i 1906 endnu sad på sydfløjens nordfacade og flankerede frontispicen.

Under bygningsarbejdet kunne der også gøres andre interessante iagttagelser. Således kunne der både under østfløjen og sydfløjens murkrone konstateres, at slottet – på et tidspunkt – har stået rødkalket med hvidt optrukne fuger. Denne tradition går tilbage til renæssancen, men kendes endnu på almuens huse i 1800-tallet.

Under sydfløjens sydgesims sidder indmuret nogle rækker glaserede teglfliser, der må være indmuret her ved én

Havesalen i sydfløjen er slottets hoveddrum. Vinduer, døre, paneler og ovn niche går tilbage til ombygningen i midten af 1700-tallet. Fra salen er der et pragtfuld skue over parkens løgplæner og karpedamme. De to ens kommoder er udført af den berømte københavnske snedkermester Mathias Ortmann omkring 1780 og stammer oprindelig fra Egeskov på Fyn. Foto: Martin Abrahamsson.

af slottets istandsættelser. Sådanne glaserede teglfliser – i gule og grønne glasurer – var karakteristiske som gulvbelægning i renæssancen.

Avlsgården

På slotsholmen ligger mod nordøst en lille vinkelbygning med tegltag og halvvalmede gavle. Denne bygning har tidligere udgjort slottets herskabsstald og vognport. Bygningen må i sin nuværende form dateres til begyndelsen af 1800-tallet. I dag er bygningen indrettet til museumskontor.

Slottets avlsgård er beliggende et stykke nord for slotsholmen. Bygningsanlægget består af et stuehus, tidligere godsforvalterbolig og forpagterbolig, samt en stor vinkelformet staldlænge mod nord og vest. Mod øst lå tidligere en tilsvarende bygningslænge. Staldbygningerne er i deres nuværende form opført i 16- og 1700-tallet, men ombygget ved midten af det 19. århundrede, stuehuset er nybygget omkring 1850. Staldlænger og stuehus er som slottet omfattet af bygningsfredning.

Mod vest, på den anden side af landevejen, ligger den store gamle lade, der er opført af Hans Schack i 1670. Denne lade havde tidligere et stort stejlt og halvvalmet tag, der var stråttækt, ligesom ladegårdens længer også var det tidligere. Laden er omkring 1880 ombygget og har ved denne lejlighed fået sin nuværende tagkonstruktion med brædebeklædt trempel.

Enkesædet

Mange bygninger i Gram tilhørte tidligere slottet og havde dertil også en funktion, der havde med slottet at gøre. I 1936-39 opførte greve Adolf Ludvig Brockenhuus-Schack til sin borgerligt fødte hustru et lille enkesæde på et grundstykke, som blev udstykket i et hjørne af slotsparken. Bygningen blev

tegnet af slottets restaureringsarkitekt Godtfred Tvede. Bygningen, som greven benævnte »Gramhus«, står i rødt murværk med et stort helvalmet tegltag og hvide palævinduer.

I havesalen står denne pragtfulde norske dobbelte vindovn med årstallet 1754. Ovnene er opbygget af to ovne, en stor og en lille. Den øverste ovn, der naturligt har en mindre varmeafgivning, kan bruges selvstændigt i de lune årstider. Slottet har en del gode vindovne fra 1700-tallet, og i vestfløjens sydvestkabinet står en tysk vindovn fra 1671, der må være anskaffet af feltherren. En norsk vindovn på sydfløjens 1.sal har mindeindskrift for Frederik den femtes fødsel og bærer årstallet 1723. Foto: Martin Abrahamsson.

Slotshaven ved Gram

Af MARTIN ABRAHAMSSON

Gram slotshave er én af perlerne ved Gram. Før 1999 var den ikke mindst markant ved sine store træer. Nu er mange af dem faldet, men man forsøger at retablere parkens hovedlinier. Museumspædagog Martin Abrahamsson, Midtsønderjyllands Museum, beretter her om parken og dens historie.

Sommeren 1999, nærmere betegnet Skt. Hans aften, modtog en repræsentant for Gram kommune Friluftsrådets pris, »Byens grønne steder – grønne glæder«, for godt og ihærdigt arbejde i forbindelse med vedligeholdet af Gram Slotspark. Desværre blev glæden kort, idet orkanen

på sin vej hen over det sydlige Jylland den 3. december 1999 lagde store dele af parken øde. Ca. 88 træer i den vestlige del af parken væltede, og mange andre blev beskadiget, mens stormen rasede med vindstød på mellem 120 og 150 kilometer i timen.

Synet, der mødte de mange gramborgere, der dagen efter tog turen til slotsparken, kunne nok få hjertet til at synke i livet, da de så de mange gamle og stolte træer ligge knuste og forvredne i mellem hinanden.

Flere års arbejde med at renovere Gram Slotspark så ud til at ligge i rui-

En del af slotsparken, som den tog sig ud efter renoveringen. I forgrunden de fire felter med lægeplanter og hekseurter, og mellem slottet og lægeurtehaven ses græsplænen, hvori tusinder af krokus om foråret danner et smukt, symmetrisk mønster. Foto v. forfatteren.

Gram slot midt i ruinerne af de store parktræer. 4. december 1999. Foto: Egon Andersen.

ner. Et arbejde som Sønderjyllands Amt, Gram kommune og arkitekt Paul Le Fevre Jakobsen stod bag, og som tog sin begyndelse i 1991. Projektet gik blandt andet ud på at klarlægge og synliggøre de elementer, der var bevaret af det gamle haveanlæg. Stort set var der i den forbindelse ikke blevet fældet træer i den vestlige del af parken. Her stod der bøg, elm, avnbøg og enkelte aske- og egetræer, som var fra 90 til 150 år gamle. Nu lå hovedparten af de gamle træer revet op med rode. Heldigvis væltede stormen ikke de sidste tre eksemplarer af de skovfyr, som Anna Sophie Schack (1689 – 1760) lod plante i forbindelse med en renovering af have- og parkanlægget omkring 1750.

Haven 1664 - 1685

Ligesom andre større parker og haver er anlægget ved Gram Slot et produkt af

tidligere ejeres foretagsomhed, de naturgivne forhold og de skiftende strømninger inden for mode og arkitektur.

Oprindelsen til haven ved Gram Slot fortøner sig i det uvisse, idet meget lidt er bevaret med hensyn til plantelister, planer og billeder. Det vides ikke, om der fandtes en renæssancehave ved Gram Slot, da feltherre Hans Schack (1609–1676) købte godset i 1664, men få år senere ansatte han en gartner fra Ribe til at forestå renoveringen af haven.

Desværre fortælles der intet om hvilke elementer, der indgik i haven. Feltherren lod vinranker plante op ad slottets mure, og tro mod sin interesse for fæstningsværker lod han opføre en lille vold omkring slottet.

Hvis han i anlægget af haven også har været tro mod princippet om, at skudfeltet skulle være frit omkring slottet, så har

der ikke været plads til nogen have på slotsholmen, den lille ø, der opstod ved opstemningen af Gram Å under anlægelsen af vandmøllen vest for slottet. I stedet kan et anlæg have været anbragt på sydsiden af slottet, hvor den vestlige del af slotsparken ligger i dag.

Under Hans Schacks om- og tilbygning af Gram Slot får vi at vide, at der er tale om et trefløjet anlæg, der har barokkens symmetri. Måske har Hans Schack også lagt vægt på at videreføre denne symmetri i haveanlægget, sådan som det var på mode i de store samtidige kongelige haveanlæg. At Hans Schack eller muligvis hans unge kone Anna Blome (1632-1688) har været interesseret i haveanlæg ses af købet og nyopførelsen af en gård i Husum ved København (den schack'ske gård), hvor der blev anlagt en stor have.

Haven 1685 - 1750

Hans Schacks søn Otto Didrik Schack (1652-1683) og dennes kone Sophie Dorothea Schack f. von Marschalck (1656-1707) satte for alvor deres præg på haveanlægget. Det unge grevepar tog, i modsætning til feltherren, fast ophold på Gram og begyndte sammen at forskønne omgivelserne. Desværre blev lykken kun kort. Efter Otto Didrik Schacks tidlige død fik Sophie Dorothea Schack enkesæde på Gram, og selvom hun var administrator for både Gram og Schackenburg, fortsatte hun med indretningen af haven.

Den blev forsynet med en hovedakse, der udgår fra slottets midterfløj mod syd over åen, (en forlængelse af akse mod nord, der her følger dæmningen mod avlsgården). Den endte her i en salon med integreret grotte efter italiensk for-

Parkens hovedakse set fra taget af Gram Slots sydfløj under reparationen af taget i efteråret 2000. Vindfælderne er bortskaffede, og nye lindetræer er plantede. I baggrunden ses det tidligere enkesæde »Gramhus«. Foto: Jørgen Overby.

*Promenaden forsvinder ganske af sig selv ud i Lunden. Inden da passeres de stynede lindetræer, som lokalt går under betegnelsen »De tolv apostle«
Foto: Martin Abrahamsson.*

billede. Salonen har formodentlig ligget dér, hvor de store rhododendron afslutter akserne i dag.

Hovedaksen krydses af en vest-øst gående tværsakse kaldet Promenaden, der tager sit udgangspunkt i hovedindgangen ved Slotsvej. Samme hovedakse krydses i dag af endnu en tværsakse, nemlig den der udspringer i azaleahaven og forløber langs søen. Hvilken tværsakse, der er den tidligste, er der tvivl om.

Promenaden, som i dag forløber langs med tolv stynede lindetræer, kaldet »de tolv apostle«, er den mest imponerende. Den besøgende ledes ganske naturligt ud i Lunden, og dermed inddrages denne som en del af parken. Lunden var en lystskov, som før orkanen i 1999 umærkeligt gik over i den egentlige skov. Den var forsynet med tværstier og udsigtshøje og tjente af og til som et område, hvori herskabet kunne drive jagt. Efterhånden fik stederne kælenavne, som opstod, fordi man ville ære en fortjenstfuld godsinspektør eller mindes en særlig jagtbegejstret. For eksempel kammerherre Kroghs høj eller grev Moltkes træ, hvorunder han på en jagt nedlagde fire ræve med syv skud!

En engelsk rejsende ved navn Vrigny

besøgte i 1702 Gram. Han beretter i et brev om med hvilken elegance, parken er anlagt. Om salonen for enden af hovedaksen fortæller han, at den var forsynet med kulørte vinduer. Indervæggene var bemalede med emblemer, og i loftet var forsynets øje anbragt. Vrigny nævner desuden kunstfærdigt anlagte terrasser med vandfald i flere etager samt fontæner eller springvand. Han har sikkert været betaget af at finde et overraskende frodigt landskab og en smuk have i en ellers barsk egn, et landskab, som senere besøgende har beskrevet som et lille stykke Østdanmark, der er løbet hjemmefra.

Havens elementer med vandfald, fontæner, grotte og symmetrisk anlagte bede og felter er helt i tråd med tidens stil. Det er en have, hvor barokkens principper om haveanlæg skinner stærkt igennem. Så stærkt at hovedtrækkene er bevarede endnu i dag.

Sophie Dorothea Schacks store engagement i haven var ikke noget særegent i tiden dengang. Det var adelskvinderne, anført af landets dronning (Sophie Amalie og senere Charlotte Amalie), der beskæftigede sig med, hvorledes magt og økonomisk formåen blev udtrykt udadtil i imponerende haveanlæg. Grevinden på

Gram havde tætte forbindelser til såvel kongehuset som andre adelige, så det er let at se, hvorfra inspirationen er kommet. Grevinde Sophie Dorothea Schack, der i 1704 blev overhofmesterinde hos enkedronning Charlotte Amalie, stod ikke tilbage for de kongelige. Det fortælles, at grevinden lod bygge en robåd, der var så stor, at man kunne dække op til middag for 20 personer i den. Så kunne man dinere, mens man lod sig ro rundt på slotssøen, betragende det smukke haveanlæg fra søsiden!

Haven i tiden 1750 - 1938

I 1750 berettes det, at grevinde Anna Sophie Schack, f. Rantzau (1689–1760), ansætter en gartner Løschau fra Holsten, der omlægger haven i fransk stil nogenlunde samtidig med, at grevinden lader slottet ombygge og giver det sit nuværende rokokopræg. Det er på det tidspunkt, at der plantes en række skovfyr langs den sydligste sti, hvoraf to endnu er i live. Efter sigende landets ældste skovfyr. I hovedtræk bevarede dog havens tidligere anlæg.

Senere generationer har heller ikke ønsket at ændre væsentligt på havens

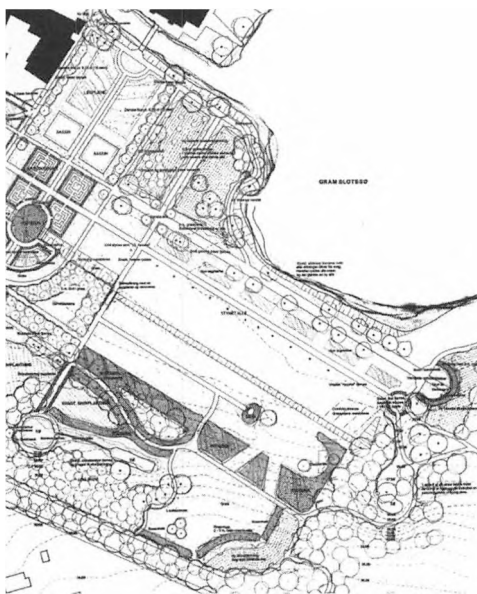
grundplan. Dog har funktionen været af skiftende karakter. Oprindeligt var det meningen, at adgangen til haven kun skulle være forbeholdt grevefamilien, og havens produkter skulle være genstand for familiens nydelse, fortæring og indtjening. Som et udtryk for havens størrelse og produktion kan det oplyses, at omegnens bønder og avlsgårdens forpagter i 1717 var pligtige til årligt at levere 100 læs gødning til haven.

At Gram Slotspark ikke kun var til nydelse, ses yderligere af, at der i slutningen af 1800-tallet var tale om en regulær forretning i form af planteskole og væksthushgartneri, styret af en forpagter. Driften af slotshaven og gartneriet var sædvanligvis bortforpagtet, men forpagteren havde pligt til at levere produkter til herskabets bord, såvel til udsmykning som til fortæring. Forpagtningen af slotshaven ophørte nogenlunde samtidig med Adolph Ludvig Brokkenhuus-Schacks død 1938, og den daværende forpagter Asbjørn Hansen flyttede derefter forretningen op oven for bakken til Slotsvej nr. 20.

Haven var lukket for offentligheden, og kun ved enkelte lejligheder var der ad-

Postkort med Asbjørn Hansens væksthuse 1914. Lokallhistorisk Arkiv for Gram og Omegn.

Plan for beplantningen af Gram slotspark efter stormfaldet 3. December 1999. Gram kommune/ Paul Le Fevres tegnestue.

gang. Under 1850'ernes nationale strømninger blev der, som et udslag af den daværende greves engagement desangående, afholdt flere folkemøder.

Efter Genforeningen i juli 1920 samlede igen en stor folkemængde i parken, denne gang for at hylde kong Christian X, da han på sin rundtur i det sønderjyske også gæstede grevefamilien i Gram.

Måske skal det tages som et udtryk for det bedre borgerskabs reaktion på slotshavens lukkethed og deres mangel på et sted at promenerer, at en købmand Winther i Gramby omkring Første Verdenskrig anlagde en lille park i en forladt grusgrav på hjørnet af Blæsbjerg og Winthersvej. Heri kunne byens fine få lov at spadsere om søndagen.

Fremtiden

Stormfaldet den 3. december 1999 tynkede kraftigt ud i havens bestand af træer, men egentlig var der tale om, at natu-

ren blot fremskyndede det, der måtte ske. Mange af træerne var gamle og ville inden for en overskuelig fremtid være faldet for motorsaven, hvis publikum skulle kunne færdes sikkert. Det var sørgeligt at skulle tage afsked med de gamle kæmper, som sammen med føromtalt renovering fra 1991 gav parken et harmonisk og imponerende udtryk. Men man kan sige, at stormen gjorde det, som ingen nænnede, nemlig at fælde træerne for at give plads for en mere radikal renovering.

Den for tiden pågående renovering, som Gram kommune sammen med arkitektfirmaet Paul Le Fevre Jakobsen står for, er ikke kun betinget af orkanen, som voldsomt og pludseligt hærgede det sydlige Danmark.

Elmesygen har i de senere år kostet mange af de flotte gamle elmetræer i og omkring parken livet. Ved udgangen af februar måned dette år vil 35 elmetræer være blevet fældet, alle ofre for elmesygen. Det er planen at erstatte de fældede træer med symmetriske rækker af lindetræer, der på deres egen måde genkalder erindringen om den forgangne barokhave.

Dette påfører naturligvis ejeren og den, der vedligeholder, store udgifter, men det giver samtidig mulighed for med mere frie hænder at gennemføre en genopretning, som eftertiden sikkert vil nikke anerkendende til.

Man kunne ønske sig, at haveanlægget umiddelbart omkring slottets bygninger fik samme tur, og at den sø, som ikke længere kan kaldes en sø på grund af tilsanding, kunne blive oprenset. Først da ville omgivelserne leve op til fordums glans. Den »onde grevinde«, Anna Sophie Schack, havde engang en plan om at tørlægge slotssøen, så arealet kunne blive til græsgang for godsets kvæg. Det varer desværre nok ikke længe, før hendes ønske går i opfyldelse.

Gram gods gennem 770 år

Af Carsten Porskrog Rasmussen

Gram gods er meget gammelt. Det udviklede sig i løbet af middelalderen fra en beskeden kongelig besiddelse til et storgods, og Gram har fra 1500-tallet til i dag steds været blandt Nordslesvigs største godser. På sin højde omfattede godset over 150 bøndergårde. Samtidig var Gram gods i 1700-tallet spændende og usædvanligt ved, at bønderne var delt ind i forskellige grupper med forskellige vilkår. Carsten Porskrog Rasmussen fortæller her om godset.

Gram gods har dybe rødder. Allerede i 1200-tallet kendes Gram som en kongelig ejendom, der i 1232 var sat til 10 mark guld, i 1285 til 12 ottinger. Begge tal svarer typisk til 3-4 bondegårde i senere tid. Gram har formentlig på den tid været en kongsgård med et beskeden tilliggende, måske end ikke hele Gramby.

Denne ret beskedne ejendom blev i løbet af de følgende ca. 300 år centrum for et storgods. Hvordan det gik til, ved vi reelt ikke. I 1543 skulle ejeren, Johan Reventlow, indbetale skat for 100 «plove», dvs. fæstegårde. Skønt tallet nok også omfatter fæstegårdene til Tovskov, som Johan Reventlow ligeledes ejede, kan der ikke være tvivl om, at Gram var blevet et stort gods.

Præcis viden Gram gods har vi fra 1585, hvor der blev udarbejdet en omfattende beskrivelse af hele godset. Det omfattede da to herregårde, Gram og Nybøl, og 77 fæstegårde. Gram var dermed nøjagtig lige så stort som Tovskov, som kongen havde købt to år før, og kun en anelse mindre end Vilstrupgård, som kongen ligeledes havde købt. Endda havde Gram gods snarest været større en generation før. I 1583 havde Tovskov 23 fæstegårde

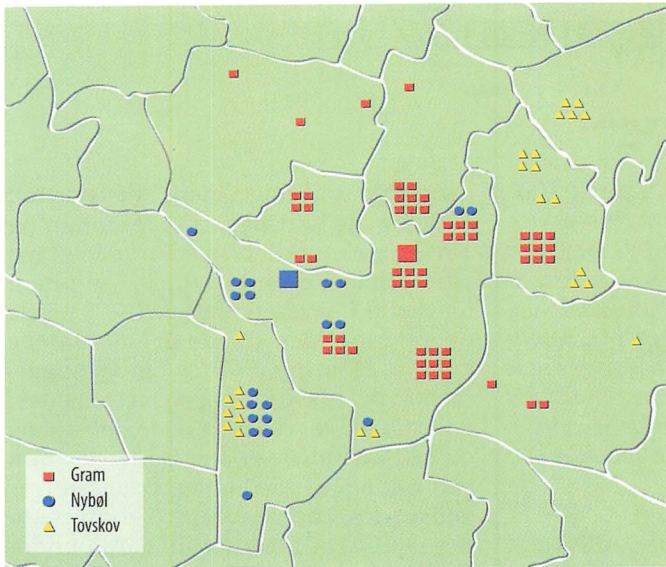
i sognene omkring Gram. Alt taler for, at de havde hørt til Gram, før Gram og Tovskov blev skilt ad ved arvedelingen efter Johan Reventlow 1560, så Gram før den tid havde omfattet 90-100 gårde og ejet langt den største del af gårdene i Gram, Højrup og Øster Lindet sogne, ca. halvdelen i Rødding og en tredjedel i Fole. Gram var dermed både det største og bedst samlede gods i Haderslev amt ved midten af 1500-tallet. Eneherre var godset dog kun i Gramby. I godsets andre landsbyer hørte andre gårde under Tørning len og i mindre omfang også andre godser og institutioner.

I 1585 blev Gram gods delt, idet Nybøl blev udskilt som selvstændigt gods og fik tillagt gårdene i Højrup sogn og den sydvestlige del af Gram sogn. I 1602 afhændede Gram alle sine ejendomme i Øster Lindet.

Herregård, hoveri og livegenskab 1585-1660

Det første kendskab til selve herregårdene har vi fra beskrivelsen i 1585. Gram havde da et årligt kornareal på ca. 90 tønder land, Nybøl ét på ca. 30 tønder land. Godsets fæstegårde såede hver årligt 10-15 tønder land til med korn, så Gram svarede til 6-8 gårde, Nybøl til 2-3. I alt dækkede de to herregårde ca. en ottendedel af godsets samlede agerjord, mens bønderne rådede over resten.

Selv om herregårdsmarkerne kun dækkede en mindre del af godset, var det i hovedsagen dem, godsejeren levede af. Bøndernes årlige fæsteafgifter, som var en blanding af korn, penge og animalske produkter, blev anslået til en værdi af 916 mark. Heroverfor står anslåede indtæg-

Kortet viser Grams tilliggende i 1500-tallet. På kortet ses dels det tilliggende, Tovskov havde inden for kortets område i 1583, dels det samlede tilliggende til Gram-Nybøl i 1585. Dette sidste blev netop 1585 delt i Gram og Nybøl godser. Linierne er sognegrænser. En signatur = én fæstegård. Kort af Jørgen Andersen, Haderslev Museum, efter skitse af forfatteren.

ter fra de to hovedgårde på hhv. 1.330 mark fra Gram og 445 mark fra Nybøl.

Værdien af bøndernes afgifter faldt de følgende år, da priserne steg, og gods-ejeren ikke havde lov til at forhøje afgifterne. Her sved det, at en stor del af afgifterne på Gram var fastsat i penge. Til gengæld havde godsejerne både ret til at inddrage jord og kræve mere hoveri fra bønderne. Den vej gik de fleste godsejere sidst i 1500-tallet, og det gjaldt også Grams ejere, der 1606 nedlagde fire af de seks gårde i Gramby og inddrog jorden under herregården. Det må nødvendigvis have ført til mere hoveri for bønderne. Samtidig øgedes godsejerenes magt over bønderne. I 1614 indførtes livegenskab på de fleste private godser i Slesvig og Holsten. Det indebar et stavnsbånd og en pligt til at tjene som karl eller pige enten på fæstegårdene eller herregården efter godsejerenes ønske. Livegenskabet slog igennem på de velarronderede godser i øst, men kun få steder i vest. Et af

disse var Gram, utvivlsomt fordi godset var så godt samlet.

Forholdene for bønderne på Gram kom derved til mere og mere at adskille sig fra omegnen. Mest iøjnefaldende er det, at de bønder i landsbyerne omkring Gram, der hørte til Haderslev amt, fik helt andre vilkår. Fra 1597 begyndte kongen at afløse hoveriet med en pengeafgift i dele af Haderslev amt, og fra 1632/33 slog det igennem i hele amtet. Amtsbønderne var herefter ikke blot frie til at flytte, men også fri for hoveri. Til gengæld ydede de modsat Grams bønder ganske høje pengebeløb i tjenestepenge og skatter.

Hans Schack og genrejsningen af Gram efter krigen

Krigene 1657-60 blev en katastrofe for egnen omkring Gram. Krigene førte først svenske tropper ind over landet. Værre blev det, da Danmarks allierede rykkede ind i 1658 og gik i vinterkvarter ved

Skodborg i vinteren 1658/59. Uanset om hæren var ven eller fjende, skulle den efter tidens skik forsørges af lokalbefolkningen. Da den i forvejen var udsuget, følte de allierede troppers krav endnu hårdere end svenskernes, og tropperne brugte formentlig også hårdere midler for at få penge og proviant frem. Store dele af befolkningen flygtede. Oven i det havde de polske tropper pest med sig, som udryddede de fleste af dem, der blev tilbage.

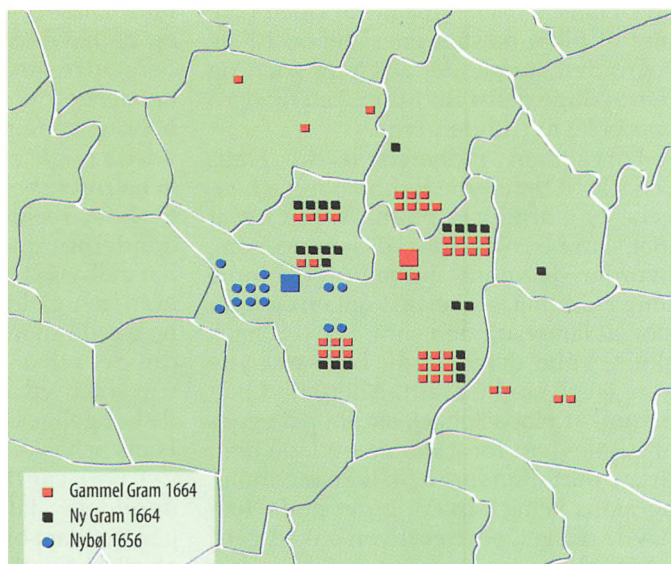
På Gram var situationen forfærdende efter krigen. Bygningerne var stærkt ødelagte, og af et fæstegods på 34 hele og 22 halve gårde og 26 huse var kun 2 gårde og 5 huse beboede, mens resten lå øde hen! For Grams ejere, der i forvejen var forgældede, blev resultatet en fallit, og Gram kom på tvangsauktion. En mellemmand købte godset på vegne af rigsfelt herre Hans Schack for 17.000 rdl. – højst en tredjedel af, hvad godset havde kostet en generation før.

At bringe godset på fode var en omfattende opgave, som kun en kapitalstærk mand som Hans Schack kunne binde an med. Allerede det første år fik forvalteren ordre til at købe 50 heste, 50 køer og 50 stude, og man gik i gang med at reparere bygningerne. Herregårdens marker blev udvidet ved at inddrage jorden fra tre gårde i Vester Lindet og derpå inddele markerne i ti stort set lige store såkaldte kopler, indhegnet ved grøfter og levende hegn, som det var skik i det sydøstlige Slesvig og Holsten.

En væsentlig opgave var at skaffe folk til at drive hovedgården. Det første år blev der antaget 23 personer til at drive hovedgården, deriblandt 7 karle. Det vidner om, at man ikke kunne regne med hoveri fra bønderne. Hoveri blev imidlertid i datiden regnet for en forudsætning for herregårdsdrift. Blandt andet derfor måtte bøndergodset bringes på fode.

Før 1663 var gårdene i Kastrup og Gabøl delt i halvgårde, og ved genopbyg-

Kortet viser det Gram-gods, Hans Schack købte i 1664 («Gammel Gram»), det fæstegods, han tilkøbte fra Haderslev amt 1664 («Ny Gram») samt Nybøls tilliggende 1656. En signatur = en helgård. Rent faktisk var Gammel Gram-helgårdene i Kastrup og Ålkær delt i halvgårde på dette tidspunkt. Kort af Jørgen Andersen, Haderslev Museum, efter skitse af forfatteren.

ningen skete det samme i godsets andre byer. Forvalteren regnede med, at hver halvgård skulle forsynes med 4 heste og 4 køer, og at det i alt kostede 100 rdl. at bringe en gård på fode. Alene i årene 1664-67 investeredes godt 2.000 rdl. i kvæg, korn mv. til bønderne. For at få gårdene besat, krævede man de folk, der havde forladt godset, tilbage med henvisning til, at de var livegne. Det kom bl.a. til at ramme en mand, der havde boet i Haderslev i en årrække. Han blev fæstebonde i Brændstrup. Godset må dog også have haft held til at bringe en del nye beboere til godset ad frivillighedens vej, og allerede i 1668 var to tredjedele af godset besat.

Hans Schack købte imidlertid også mere fæstegods til. Han indledte forhandlinger med kongen om at få lov til at købe de gårde i byerne omkring Gram, der siden middelalderen havde hørt til Tørninglen og derefter Haderslev amt. Det lykkedes i 1664, hvor kongen overlod Hans Schack 23 helgårde og 21 huse, deraf de allerfleste i Gram og Fole sogne. De fleste af disse gårde og huse var beboede. Hans Schack opnåede dermed ikke blot at blive næsten enerådende i Fole sogn, den største del af Gram sogn og den sydlige del af Rødding, han fik også en række nye undergivne.

Forvalteren indberettede til Hans Schack, at bønderne lod høet ligge i engene og kornet stå på markerne for at løbe sammen og holde rådslagninger om, hvordan de kunne slippe for at komme under Gram. De skrev til kongen og foreslog at låne ham den sum, Hans Schack skulle købe deres gårde for, samt yde kongen en særlig afgift. Alternativt bad de om, at Hans Schack skulle pålægges at betale dem for gårdene og lade dem drage bort. Bønderne fik ikke medhold, og Hans Schack overtog det gods, han havde ønsket, bortset fra en enkelt gård i Arnum.

Gods og bønder under schackerne

Bønderne på det tilkøbte gods, «Nygrammerne», fik lov til at fortsætte med at være hoverifri mod at betale sædvanlige skatter og fæsteafgifter de første tre år. Derefter blev de fleste af de tilkøbte inddraget i hoveriet, men på en anden måde end »gammelgrammerne«, der i princippet var forpligtet til dagligt hoveri – det vil sige, at de skulle stille mindst én mand alle hverdage. Nygrammerne fik i stedet forpligtelse til at drive et bestemt areal af herregårdens marker. Det samme kom til at gælde en del af bønderne på det gamle gods, »gammelgrammerne«. Man kunne tænke sig, at det var dem, der var tilflyttet frivilligt. Disse bønder, der gjorde såkaldt »skiftearbejde«, blev betegnet fribønder.

Resultatet var, at Grams bønder gennem de næste ca. hundrede år i princippet var inddelt i tre-fire grupper. Godt halvdelen af bønderne på det gamle gods var såkaldte »trælbønder«, der skulle stille med en mand til hoveri seks dage om ugen året rundt, men til gengæld stort set ikke betalte skatter og afgifter af betydning. Disse bønder var samtidig livegne, og de havde alt i alt vilkår, der lignede dem, man fandt i Sydøstlesvig og Østholsten. Omkring halvdelen af godsets bønder, både ny- og gammelgrammere, ydede nogle afgifter, men også hoveri i et nærmere bestemt omfang, det såkaldte skiftearbejde. Deres vilkår ligner bl.a. bøndernes under Søgård-Gråsten, men har nok også alt i alt ligget nær de forhold, der gjaldt på de danske øer. Endelig havde en mindre del af bønderne stadig det vilkår, at de stort set var hoverifri, men ydede pengeafgifter, ligesom de kongelige bønder i Haderslev amt og Hans Schacks bønder på Schackenborg.

I 1761 var der 49 trælgårde, 80 gårde der ydede skiftearbejde, og 23 hoverifri gårde. Gram blev derved måske det gods af alle i Sønderjylland – og formentlig

Herregården Nybøl er oprettet af Johan Reventlow ved nedlæggelse af en landsby omkring 1550. I 1585 blev Nybøl ved en arvedeling gjort til et selvstændigt gods. Det forblev i slægten Buchwalds eje til 1646. Det havde derpå skiftende ejere, til det i 1754 blev købt af grevinde Anna Sophie Schack og forenet med Gram. Hovedbygningen er formentlig i den nuværende skikkelse skabt af grevinde Anna Sophie Schack kort efter 1754, men rummer ældre dele. Hovedbygningen fulgte Gram skovdistrikt ved dets fraskillelse fra godset. I 1990'erne er den overtaget af Charlotte Bruun Petersen, der har ladet bygningen restaurere. Den ligger smukt ved bredden af Fladsåen. Foto Charlotte Bruun Petersen.

hele det nuværende Danmark – med de mest brogede forhold for de underlagte bønder.

Herregårdsdrift og økonomi i Schackernes tid

Det kom til at vare lang tid at få Gram gods økonomisk på fode. Omlægningerne i 1660'erne og 1670'erne burde have betydet, at godset fik en del penge hjem i form af afgifter fra bønderne. Først fra midten af 1690'erne blev disse beløb faktisk betalt. Fra da og et lille århundrede frem betalte godsets bønder og husmænd i alt ca. 1.500-1.700 rdl. i alt.

På selve herregården satsede man fra 1660'erne til 1690'erne både på korn, mejeribrug og oksefedning, men det kneb længe med at få økonomi i driften. Fra 1698 bortforpagtedes herregården for 1.400 rdl. årligt. Beløbet steg efterhånden til godt 2.000 rdl. frem til 1727. Derpå drev godsejeren selv gården en del år, til den i 1761 bortforpagtedes for 3.100 rdl. Forholdet mellem bøndernes afgifter og indtægten fra herregården gik således gradvis fra balance til en overvægt til herregården. Under alle omstændigheder forblev Gram dog et ikke særligt profitabelt gods i betragtning af, at det

omfattede ca. 150 gårde, svarende til 75 helgårde.

Købet af Nybøl

Siden 1585 var Gram og Nybøl adskilte, hvad der af og til gav anledning til strid. Det lille Nybølgods havde på mange måder udviklet sig på linie med Gram. I første halvdel af 1600-tallet havde Nybøls ejere afstået det fjerneste gods i Arnum, Højrup og Gelstoft, men til gengæld fået kongens ejendomme i Enderupskov. Nybøl udgjorde derefter et afrundet gods.

Først i 1700-tallet nedlagde Nybøls ejer to bondegårde mellem Gram og Nybøl og oprettede deraf avlsgården Skovgård. Nybøl havde dermed hele to hoved- og avlsgårde, skønt det var et langt mindre gods end Gram, og hovedgårderne dækkede da også 40% af agermarken mod kun godt 10% på Gram. Ikke desto mindre var godsets bønder inddelt i samme grupper som Grams: bønder med dagligt hoveri, bønder med skiftearbejde og (næsten) hoverifri bønder.

I 1754 blev Nybøl købt af grevinde Anna Sophie Schack og derefter forenet med Gram. De forenede Gram og Nybøl godser omfattede dermed hele Fole sogn og næsten hele Gram samt Brændstrup by i Rødding sogn. I Gram sogn var de eneste ejendomme, der ikke hørte til de to godser, dels Gelstoft, dels nogle gårde, der lå til Schackenborg, fordi disse gårde gammelt kirkegods og derfor kongerigske, og man holdt strengt på, at Schackenborg var rent kongerigsk, Gram rent Slesvigske.

Landboreformerne

Med deres hoveri og livegenskab var Gram og Nybøl fremmede fugle i forhold til det meste af resten af Nord- og Vestslesvig. I 1722 havde godset forhandlet med bønderne om, at de kunne overtage forpagtningen af godset – hvilket reelt ville sige, at de skulle betale sig fra dels

blive fri for hoveriet, dels at få overladt herregårdsmarken. Det faldt dog på, at de mere velstillede bønder ikke ville gå med på en kollektiv kautionsforpligtelse.

Da grev Frederik Christian Schack overtog ledelsen af godsene 1771, var han stærkt interesseret i at få forholdene ændret. Han erklærede, at godset generelt gav ringe indtægter, at bønderne var forarmede og i høj grad i restance med deres afgifter. I 1774 valgte han derfor at lægge forholdene på godset radikalt om efter de reformideer, der var udbredte i dele af hertugdømmerne på den tid.

Ved en såkaldt forenings- og frihedskontrakt med de fleste af godsets bønder i 1774 blev det meste af hoveriet ophævet og både det og de gamle afgifter i naturalier afløst af nye pengeafgifter. Samtidig blev de fleste af trælboenderne gjort til arvefæstere og livegenskabet ophævet. Bønderne i Brændstrup kom dog først med 1789. Hoved- og avlsgårde blev herpå bortforpagtet med det resterende beskedne hoveri, og dele af jorden blev bortforpagtet parcelvis.

Gram gods efter 1800

Fra 1800 til 1873 var rammerne på Gram gods på mange måder dem, der var fastlagt i de sidste årtier af 1700-tallet. I flere omgange forhandlede godset med bønderne om at give dem næsten fuld ejendomsret til deres gårde, inklusive ret til at sælge og pantsætte gårdene, mod at de accepterede forhøjede afgifter og overtog ansvaret for at betale de kongelige skatter. Bønderne vægrede sig længe og opnåede, at afgifterne blev, som de havde været. Kun skatterne overtog de betalingen af. Godsets rådighed over bønderbrugene blev derved mindre og mindre.

I 1860 omfattede Gram og Nybøl godser stadig næsten 20.000 tønder land i alt. På godsets område var der 4 hoved-

og avlsgårde, 167 bondegårde, 238 huse med jord og 99 huse uden jord, og der boede 3.261 mennesker. Over for disse havde godset frem til 1850'erne den offentlige myndighed. Mellem de slesviske krige blev dele af denne ophævet, men meget bestod endnu efter 1864.

I 1873 vedtog den preussiske landdag imidlertid en lov om afløsning af realbyrder. Det betød, at arvefæstere som på Gram kunne opnå fuld ejendomsret mod at indbetale 18-22 gange den årlige fæstefgift. Der fulgte flere retssager mellem gods og bønder for at få fastlagt de nærmere vilkår, men i 1890 var alle fæstegårde overgået til selveje, og godset havde i stedet fået en stor kontant kapital. Samtidig forsvandt godsets øvrighed over de bondebyer, der nu var fraskilt godset. Gram skrumpede således atter ind. Det gods, der i løbet af senmiddelalderen og frem til midten af 1700-tallet

gradvis havde sat sig på næsten alt i to-ethalvt sogn, kom atter til kun at omfatte en kerne omkring selve Gram.

Tilbage var de store gårde. Antallet blev øget i 1799, da man oprettede Billelund af tidligere skovjorder. Til gengæld blev Skovgård nedlagt som selvstændig gård omkring 1830 og jorden lagt til Gram og Nybøl. Hertil kom først i 1900-tallet en noget mindre, tilkøbt gård, Hornsgård. Samtidig fik skovene øget betydning. Længe havde de været en ret ringe indtægtskilde for godset, men først i 1800-tallet blev de indhegnet, og bønderne afgav deres græsningsret mod at få jorder i skovenes marginalområder overladt. Omkring midten af 1800-tallet var skovene øget til ca. 700 ha., og ved tilkøb og tilplantning blev det bragt op over 900 ha. først i 1900-tallet. Samtidig udmærkede Gram sig ved også at have tilknyttet industri. Teglgårde kendes langt tilba-

Greve Frederik Christian Schack (1736-90) og grevinde Ida Skeel Schack (1741-1804), født Bille. Malerier af Jens Juel på Giesegård. Foto Foto: Torben Reseke/Midtsønderjyllands Museum

ge på Gram, men i 1850'erne blev Gram Teglværk gjort til en betydelig virksomhed, der fremstillede tegl til salg.

Efter genforeningen bestod Gram uanfægtet som Nordslesvigs største gods, og efter udstykningen af Gråsten-Fiskbæk, Gammelgård-Rumohrsgård og Søgård i mellemkrigstiden var Gram og Schackenberg i virkeligheden de eneste reelle godser i Nordslesvig. Langt op i århundredet var Gram alt i alt en betydelig virksomhed.

I 1961 tog Gram gods et stort skridt frem med etableringen af »Gram Kotel«, en moderne løsdriftstald til 300 malkekøer, bestående af tre haller: en hvilestald, en foderstald og en malkestald. Gram var

dermed helt fremme i det moderne landbrug. I 1977/78 blev byggedes »Nybøl Kotel«, der snart efter overtog funktionen fra Gram Kotel.

Endnu først i 1980'erne var Gram gods en betydelig og moderne virksomhed. Godset løb imidlertid ind i vanskeligheder, da der på én gang var krise i landbrug, skovbrug og byggeri. Resultatet blev, at skovene måtte sælges i 1983 og teglværket lukkes i 1988. Landbruget blev bortforpagtet, og i 1999 er Billeslund yderligere frasolgt. Det tilbageværende Gram gods omfatter nu alene Gramgård og Nybølgård med i alt ca. 450 ha. Begge ejendomme er bortforpagtede.

*Forvalterboligen til Gram Gård set fra syd september 1934.
Foto venligst udlånt af Jens greve Brockenhuus-Schack.*

Midtsønderjyllands Museum på Gram

Af FLEMMING ROTH

Siden 1976 har vestfløjen af Gram Slot rummet Midtsønderjyllands Museum, et geologisk/naturhistorisk museum, hvis væsentligste grundlag er de rige fund af fossiler fra Gram Lergrav. Museets leder siden 1979, Flemming Roth, beretter her om baggrunden for museets oprettelse og dets videre udvikling.

Det egentlige grundlag for oprettelsen af Midtsønderjyllands Museum på Gram Slot må søges 6-10 millioner år tilbage i tiden – længe før det tænkende menneske, homo sapiens, der fik ideen til museet, invaderede Jorden på godt og ondt.

Dengang, i det geologerne kalder for Miocæn-perioden, stak kun de østlige dele af det nuværende Danmark op af havet, mens den vestlige del langsomt blev opbygget under havoverfladen af nedbrydningsmateriale, der blev transporteret til området fra de skandinaviske fjelde af store floder. I det jyske område var det ler, der blev aflejret, og det er i dette ler, der i dag er kendt under navnet Gram ler, at vi finder de fossile rester af de mange forskellige dyr, der dengang levede i havet og i dag danner grundstammen i museets samlinger.

I 1667 anlagde Rigsfeltherre Hans Schack, der på det tidspunkt havde ejet Gram Slot i fire år, et teglværk, der kunne levere sten til bygning af slottets sydfløj. Leret til teglværket fandt han tæt ved slottet, hvor det havde ligget uforstyrret i millioner af år. At det netop var det lokale Gram ler, han anvendte, ved vi, for i flere af stenene kan vi i dag finde skaller af den

lille Astarte musling, der er karaktermusling for denne aflejring.

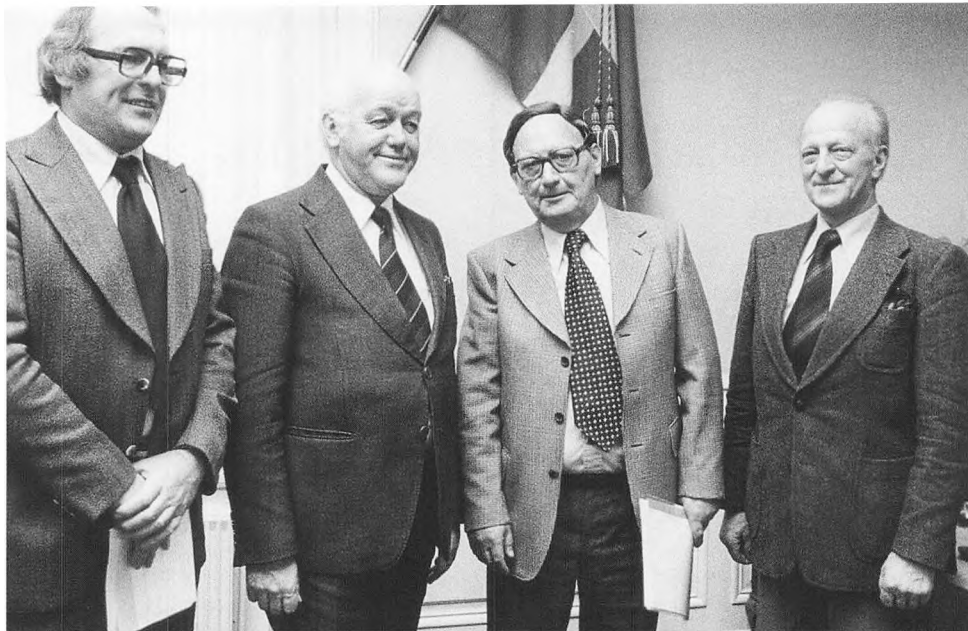
Tidlig interesse for fossilerne

Da man gravede ler for over tre hundrede år siden omkring Gram, har man helt sikkert fundet fossiler i det, men der eksisterer ikke skrevne beretninger om disse. Den ældste omtale er fra 1848, hvor en tysk geolog beskrev leret og dets fossiler. Vi ved, at der fra dette tidspunkt også var lokal interesse for lerets fossiler, idet egenens læge, Martin Reimers, var en ivrig samler af lerets snegle og muslinger. Senere er én af disse, den førømtalte Astarte musling, blevet navngivet efter ham, idet dens latinske, internationale benævnelse er Astarte reimersi.

Første gang det nævnes, at man burde have et mineralogisk/geologisk museum for hele det daværende stiftsamt, er umiddelbart efter Genforeningen i 1920. Det sker i en visionær skrivelse fra museumsdirektør C. M. Lund fra kredsmuseet i Haderslev. Lunds betænkning lægger helt bogstaveligt grunden til det museumsvæsen, vi i dag har i Sønderjylland. Han definerer de specialer, museerne har i dag, og han skriver blandt andet, at der bør oprettes et mineralogisk/geologisk museum for amtet, dog godt nok ikke i Gram, men i Aabenraa.

Oprettelsen af et museum

Men der gik en del år, inden tanken skulle blive omsat til virkelighed. Først godt 50 år senere, i 1971, blev tanken om et geologisk/palæontologisk museum i

Gramegnens Museumsforening overdrager museet til Sønderjyllands amt den 16. januar 1979. Fra venstre ses daværende formand for amtets undervisnings- og kulturudvalg Dycke Hoff, daværende amtsborgmester Erik Jessen, daværende formand for museumsforeningen overlærer Svend Jensen og Midtsønderjyllands Museums første formand, amtsrådsmedlem Hans Schmidt. Foto: Midtsønderjyllands Museum.

Gram udkrystalliseret gennem samtaler mellem postmester Vedsted Hansen, der var ivrig amatørsamler af lerets fossiler, og afdelingsleder på Geologisk Museum i København Svend Erik Bendix-Almgreen.

I januar 1972 mødtes en gruppe borgere fra Gram med Bendix-Almgreen fra København i postmester Vedsted Hansens hjem for at diskutere muligheden for at danne en museumsforening. Mødet resulterede i, at man besluttede at indkalde til et offentligt møde herom på Gram Slotskro den 1. marts 1972. Ved dette vedtog de fremmødte 60 deltagere at bakke op om ideen.

Det havde ikke været tanken straks at oprette et museum for fossilerne, men lige før afslutningen af mødet bad greveparret på Gram Slot, Susanne og Jens Brockenhuus-Schack, om ordet, og ganske overraskende tilbød de, at man kunne overtage vestfløjen af slottet til muse-

umsformål mod at stå for både den indvendige og den udvendige vedligeholdelse af bygningen.

Den 24. april 1972 blev der afholdt stiftende generalforsamling i Gramegnens Museumsforening, og kort tid efter gik bestyrelsen i gang med at vurdere, hvad det ville koste at sætte vestfløjen i stand. Man vidste, at det ville blive dyrt, for bygningen havde stået tom og uopvarmet i en årrække.

Men bestyrelsen tog udfordringen op, og med forbilledlig stædighed lykkedes det den efter hårdt slid at skaffe de nødvendige midler, så en istandsættelse kunne påbegyndes, blandt andet gennem en generøs bevilling fra Gram Bank samt fra mange andre fonde og privatpersoner. Som tiden gik, kom der flere bevillinger fra både amtet og kommunerne Gram, Rødding og Nørre Rangstrup, men naturligvis aldrig nok! Oven i de pekuniære problemer var alle de praktiske med til-

ladelser fra frednings- og brandmyndigheder, men de blev lidt efter lidt overvundet. På et møde mellem bestyrelsen og amtsborgmester Jessen og kulturudvalgsformand Dycke Hoff blev der givet et halvt tilsagn om, at amtet måske ville gå nærmere ind i projektet, når museet var en kendsgerning.

Museets åbning

Den 29. maj 1976, en smuk solrig dag, kunne museet slå dørene op for første gang. Det meste af kælderens og hele stueetagen var blevet istandsat, og de største udstillinger var på plads. Daværende formand for museumsforeningen, Svend Jensen, bød velkommen og lovede, at man fortsat ville kæmpe for at skaffe penge til den videre istandsættelse af de to øverste etager. Om aftenen var der fest!

I de næste år blev museet drevet udelukkende af frivillig arbejdskraft, men økonomien var i bund, og man indså, at skulle museets fortsatte eksistens sikres, måtte man have amt og kommuner på banen. Allerede i oktober 1976 indbød man amtsborgmester Erik Jessen, Dycke Hoff, Johan Nielsen (alle fra amtet) og Hans Neumann (fra Haderslev Museum) til møde med museumsforeningen, og man drøftede forskellige muligheder for museets fremtid. Størst interesse var der for et forslag om, at museet skulle overgå til amtskommunal/kommunal drift, og man besluttede, at amtets arkitektkontor skulle udarbejde planer og budget for den videre istandsættelse af bygningen.

Den 5. april 1977 blev der afholdt møde mellem bestyrelsen, amtet og repræsentanter fra de tre Midtlandskommuner. Det blev her vedtaget, at museet ved en kommende overgang til amtskommunal/kommunal drift skulle have sin økonomi sikret gennem tilskud fra amtet (75% af budgettet), fra Gram kommune (12,5%) og fra Rødding- og Nørre Rangstrup kommuner (hver

6,25%), men det blev ikke besluttet, hvornår denne ordning skulle træde i kraft, idet amtet betingede sig, at museet først blev statsanerkendt og derved fik økonomisk tilskud fra staten.

På et møde med repræsentanter fra Statens Museumsnævn i 1978 blev det imidlertid klart, at Midtsønderjyllands Museums ansøgning om statstilskud »lå langt nede i stakken af ansøgninger«, og at man under alle omstændigheder ikke ville få en anerkendelse, så længe der ikke var ansat en faglig leder.

På et senere møde mellem de involverede parter i amtet blev det derefter bestemt, at Midtsønderjyllands Museum den 1. januar 1979 skulle overgå til kommunal/amtskommunal drift, og at der skulle opslås en lederstilling til besættelse først i 1979. Museet var sikret!

Den 16. januar 1979 kunne museets formand ved en højtidelighed på slottet overrække amtsborgmester Erik Jessen lejekontrakten for vestfløjen af Gram Slot og dermed ånde lettet op. Lige inden havde museets politisk valgte bestyrelse konstitueret sig med gårdejer Hans Schmidt som formand. Den 15. april samme år tiltrådte cand. scient. Flemming Roth som leder af museet, og den savnede statsanerkendelse kom to år efter på trods af museets meget begrænsede samlinger på dette tidspunkt.

Den senere udvikling

Men samlingerne voksede hurtigt, bl.a. gennem de mange hvalfund der blev gjort i lergraven. Konserveringen af disse voldte hurtigt problemer, for de små lokaler i kælderetagen af slottet var uegnede til formålet. Derfor lejede museet et lokale på 450 m² i den nedlagte tæppefabrik i Gram til konserveringsopgaverne. Senere besluttede amtet, at alle de statsanerkendte museer i Sønderjylland skulle have konserveringsværksted her, så man udvidede med over 1000 m² og stil-

lede en stor bevilling til rådighed til indretningen af nok Danmarks mest moderne konserveringsværksted. I dag anvendes værkstedet kun af Haderslev Museum og Midtsønderjyllands Museum.

I 1989 byggede museet Hvalhuset over for museet til udstilling af et skelet fra en kaskelothval, der strandede ved Henne Strand i 1986, og i 1996 forpagtede museet det 5 ha store lergravsområde, efter at lergraven ikke længere blev anvendt af teglværket. I 1997 indviede museet Lergravshuset, der anvendes som servicebygning til det publikum, der nu havde tilladelse til at grave efter fossiler i det gamle ler. Denne aktivitet er blevet en stor succes både blandt egnens skoler og for turister fra ind- og udland.

Museet nu

Gennem museets nu 25 år er der således jævnligt sket aktivitetsudvidelser, og der er nu ansat en fast stab på seks personer samt et antal mere løst tilknyttede. Derudover har museet tre adjungerede forskere, der publicerer i museets navn.

I museets vedtægter står, at museet er naturhistorisk/geologisk museum for Sønderjyllands Amt samt kulturhistorisk museum for de tre midtlandskommuner. Det er dog især den geologiske linie, der er blevet arbejdet med i årenes løb, for museet er placeret tæt ved en helt unik geologisk lokalitet. Den er internationalt kendt for sine velbevarede 6-10 millioner år gamle, marine fossiler. Gram Formationens store betydning afspejles ved, at museet i 2001 kunne samle en forskerstab på 19 personer fra seks forskellige lande, der alle arbejder med aspekter af Gram leret og dets fossiler, så om nogle få år vil denne formation være meget nøje dokumenteret. I januar 2002 indledte museet, gennem seniorforsker Ella Hoch, et forskningssamarbejde med AL-Balqu Applied University i Jordan.

Litteratur:

Svend Jensen: Midtsønderjyllands Museum 1972-78.

Udgravning af hvalskelet i Gram Lergrav i 1981. Foto: Midtsønderjyllands Museum.

Journalist i byen

Frode Kristoffersen. Journalist i byen - med unge Frode rundt i landet. København, 2001. 269 s., ill. Pris: 275 kr.

Journalisten og politikeren Frode Kristoffersen tager i denne bog sine læsere med på en erindringsstur, en vandring gennem sin barndoms og ungdoms byer og bladredaktioner: Aabenraa, Sønderborg, Bogense, Haderslev, Højer, Tønder, Løgumkloster, Esbjerg, Ringsted, Århus og København. De mange flytninger skyldes først faderens karriere i postvæsenet og senere Frode Kristoffersens journalistiske karriere: Begyndelsen ved Tønder Amtstidende (en aflægger af Aabenraa-avisen Hejmdal), dernæst Vestkystens lokalredaktion i Tønder, hovedredaktionen i Esbjerg, Ringsted Folketidende, Ritzau Bureau i København, Journalistkursus i Århus og tilbage til København på Dagens Nyheder. Erindringerne stopper, da Frode Kristoffersen i 1961 sidder som udenrigskorrespondent i Berlin for Dagens Nyheder - og fra sin udkigspost ved den Berlin-mur, der er under opførelse, må se sin avis lide bladdøden. Hans tid som udenrigskorrespondent kan man læse om i hans anbefalingsværdige tidligere udgivne erindringsbog: »Frodes forunderlige færd.«

Det er i bladdødens årtier, den unge Frode Kristoffersen lærer journalistikkens håndværk, og ofte undervejs i bogen kommer der små hjertesuk til udtryk over det avismiljø og den mangfoldighed af holdninger og personligheder, der fandtes, da enhver købstad med respekt for sig selv havde fire aviser. Frode Kristoffersen skriver i vanlig causerende, sprudlende stil med mange passager på synnejysk og på det »deutsch-dänische misch-masch Sprache«, som man kunne høre i Tønder og andre steder i Sønderjylland i årtierne efter Genforeningen. Det er særdeles underholdende med mange små historier, tidsbilleder, persontegninger, afstikkere til ældre historie, alt set tilbagekøende og nostalgisk fra en nutidig vandring, som den ældre Frode foretager rundt til de steder, hvor den unge Frode slog sine folder. De steder og personer, Frode under sin vandring ser for sit indre blik, er ofte helt ukendte for de unge mennesker,

den ældre Frode møder undervejs - f.eks. er H. P. Hanssen helt ukendt for de unge mennesker, den ældre Frode møder i Aabenraa. Frode vandrer i sine erindringer rundt i en fortidig verden - en verden, de unge ikke kan se, intet kender til - og måske også er revnende ligeglade med. Det er - så man medgiver Frode Kristoffersen - faktisk trist.

Det ligger i Frode Kristoffersens skrivestil, at den forunderlige, fortidige verden nærmest eksisterer i en ikke-tid - »gamle dage«. Af stilen følger også, at man må lede forgæves efter mere præcise tidsangivelser. Man må stille sig tilfreds med et enkelt årstal hist og her. På samme måde er det med alle de små historier og indtryk, der afløser hinanden i en imponerende mængde. Det er gode historier og gode indtryk og tidsbilleder, det er muntert og fornøjeligt fortalt, men stilen er udpræget mundtligt-fortællende, og der er ikke særligt mange kolde fakta at holde fast i. Det har helt klart ikke været forfatterens ambition at give en bredere redegørelse for livet som journalist på de forskellige aviser - hvad der egentlig er lidt ærgerligt. De mange små historier, der hastigt afløser hinanden, betyder, at man efter endt læsning sidder tilbage med en fornemmelse, som havde man forspist sig i pindemadder. Det må tilrådes at læse bogen i mindre portioner. Som munter godnatlæsning kan den kun anbefales.

René Rasmussen

Operation Genforening

Ole Nørregaard Petersen: »Operation Genforening. Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928«, Odense, 2001, 162 s., ill. Pris: 199 kr.

Ved Genforeningen blev det danske jernbanenet med et slag ca. 661 km længere, et jernbanenet, der for store deles vedkommende var nedslidt efter fire års krig. Lad det være sagt med det samme: Det var ikke nogen enkelt sag logistisk, organisatorisk, materielt, personalemæssigt og ikke mindst økonomisk at føje skinnerne i Nord-slesvig til de kongerigske. Skulle man være i tvivl, får man i Ole Nørregaard Petersens bog

Fortsættes sider 110

Det sker – på sønderjyske museer

Skærbæk Museum

En ny sæson nærmer sig for Skærbæk Museum - ikke kun udstillingssæsonen, men også nye tider på museet. H. E. Sørensen valgte, efter 18 år ved roret, at gå på pension ved årsskiftet. H. E. Sørensen er faktisk den eneste leder i museets levetid. H. E. Sørensen byggede museet op i sin egen stil og afleverer et velfungerende museum til sin efterfølger.

Nu kommer der nye øjne på museet, og en ny tid starter.

Sæsonen 2002 vil blive præget af en stor legetøjsudstilling med ældre legetøj af Jørgen Larsen. Børnene er museernes fremtid, vore kommende brugere, og derfor sættes der fokus på dem med denne udstilling. Det er vigtigt at fokusere på børnene og give dem gode museumsoplevelser, således at vore museer kan blive en naturlig del af deres kulturelle baggrund. Børnene er med til, at museerne kan overleve, og jeg synes, det er vigtigt at prioritere dem. Derfor denne legetøjsudstilling, som åbner sæsonen den 3. maj kl. 14.00.

Den 13. september åbnes en kunstudstilling med navnet »De sønderjyske kvinder«.

Gretha Larsen fra Tønder laver billeder i olie og pastel og desuden også værker med velourpapir. Margrethe Nielsen fra Rømø arbejder med olie og pastelfarver, og Tove Sonnichsen fra Rejsby arbejder med pastelfarver. Der vil blive udstillet akvareller, landskabsmalerier og portrætter.

Bogudsalget – en tradition på Skær-

bæk Museum - løber af stablen den 5. – 27. oktober.

Som noget nyt er Skærbæk Museum gået i samarbejde med Hjemsted Oldtidspark om fælles billet, således at der gives rabat, hvis gæsterne køber en »kombibillet«. Samtidig opbygges en lille præsentationsudstilling fra Skærbæk Museum på Hjemsted Oldtidspark.

Skærbæk Museum afslutter sæsonen den 31. oktober.

Christine Strange

H.E. Sørensen (til venstre) ved et brugtbogsmarked på Skærbæk Museum, oktober 2001.

Foto: Ernst Winkelmann.

-
- Museet på Sønderborg Slot**
Indtil 29. april: Kunstudstilling, maleri og grafik ved billedkunstner Tine Hind.
Arr. Sønderborg Kunstforening.
- Indtil 4. aug.: »Embroidery Mail«. Udstilling af ordløs korrespondance mellem to tekstilkunstnere.
- Cathrinesminde Teglværksmuseum**
Indtil 1. maj: Ny permanent udstilling.
- Tønder Museum**
Indtil 28. april: Tønder 2001. Portrætter af Tønderborgerne.
- Sønderjyllands Kunstmuseum**
Indtil 5. maj: Kunstudstilling med Thomas Bang og Ingvar Cronhammar.
- Højer Mølle og Marskmuseum**
14. april - 15. sep.: Bier og mennesker.
- Jacob Michelsens Gård**
20. april - 21 april: Bageweekend - udstilling om en ældre sønderjysk gårdtype, den enlængede gård.
- Kunstmuseet Brundlund Slot**
Indtil 2. juni: Nicolaus Wehding viser skulpturer i slotsbygningen og i parken.
- Midtsønderjyllands Museum**
Indtil 21. april: »Looking back«. Kunstudstilling med Hanne Elff fra Köln.
7. april - 28. april: Kunstudstilling med Abby Leigh.
- Haderslev Museum**
Indtil 14. april: Kunstudstilling med Bentemarie Kjeldbæk. Arr. Haderslev Kunstforening.
- Museet Holmen**
Indtil 28. april: Anne Marie Egemose og Erik Brandt udstiller tekstiler og skulpturer.
-

»Operation Genforening« en indgående beskrivelse af hele planlægningen og gennemførelsen af denne praktiske side af Genforeningen.

Ole Nørregaard Petersen kommer bredt rundt i emnet, fra den historiske baggrund, lovgivningsgrundlaget og de ledende embedsmænd over afstemningerne og de danske soldaters ankomst til festen på Dybbøl og den nye grænsestation ved Padborg. Hele tiden med fokus på de mangartede begivenheder og problemer, der skulle løses undervejs. Store og små problemer bliver her oprullet for læseren. For mange vil afsnittet om transporten af Christian X's hvide hest med bl.a. togene 934-946-2946 fra Langaa kl. 10.39 formentlig have en særlig interesse. Problemerne for DSB blev ikke mindre af, at der i lang tid var tvivl om, hvornår Statsbanerne skulle overtage driften af jernbanenettet. På det mere praktiske plan betød ikke mindst kulmanglen, at den første køreplan stort set blev skrevet af efter den eksisterende preussiske køreplan. Til gengæld nåede den kun at gælde i tre uger, før vinterkøreplanen trådte i kraft. Det hører med til billedet, at da den endelige overdragelse fandt sted natten mellem den 16. og 17. juni 1920, skete det i en fordragelig, næsten afslappet atmosfære, der også gjorde det muligt med fællesfotografering af det afgående tyske og ankomne danske personale på de enkelte stationer.

Undervejs i bogen støder man på iagttagelser, der rækker ud over jernbanehistorie i snæver forstand. Således konstaterede Statsbanernes embedsmænd, at en del tekniske anlæg og stationsarealer på især vestegnen var overdimensionerede i forhold til et civilt behov og tydeligvis var etableret for at tilgodese militære hensyn (s. 61). Dette gjaldt bl.a. stationerne i Bredebro og Skærbæk, der havde lange militærramper bestemt til hurtig udladning af større samlede militære enheder.

»Operation Genforening« er historien om de ca. 315 km skinner under Statsbanernes vinger, mens de ca. 346 km amtsbaner kun er meget sparsomt belyst. Selv om Genforeningen blev begyndelsen til enden for amtsbanerne, så havde det været interessant med en nærmere belysning af amtsbanernes placering i forhold til Statsbanerne under den proces, der førte frem til den 17. juni 1920.

Bogen er velskrevet med en tidligere trafikinspektørs præcision og akkuratse ikke mindst

i angivelsen af ankomst- og afgangstider. Dog synes præcisionen at have svigtet i beskrivelsen af kortmaterialet. På side 12 hedder det i billedteksten således, at der er tale om et »Kort over Nordslesvig/Sønderjylland«, men faktisk dækker kortet også hele Sydlesvig, uden angivelse af 1920-grænsen. Tilsvarende hedder det om kortet på side 48, hvor 1864- og 1920-grænsen dog er indtegnet. Mere ubefæstede sjæle kunne her komme i tvivl om, hvad begreberne dækker, ikke mindst da navnet Sønderjylland i bogen bliver anvendt om såvel det nuværende amt som hertugdømmet.

Operation Genforening er et must for jernbaneentusiaster og trainspottere, men også for dem, der interesserer sig for den mere praktiske side af landsdelens genforening med Danmark.

kf

Fortællinger fra Als og Sundeved

Ole Meyer: »Fortællinger fra Als og Sundeved – en slægts- og egns historie«. Virum, 2001. 176 s., ill. Tlf. 45 85 65 95. Pris: 190 kr.

Slægts- og lokalhistorie har tætte berøringsflader. I det perspektiv er det beklageligt, at man ikke i større udstrækning forsøger at samtænke de to discipliner. En af dem, som har gjort forsøget, er Ole Meyer, der netop er udkommet med en tredje revideret udgave af »Fortællinger fra Als og Sundeved – En slægts- og egns historie«. Som han selv skriver på forsiden: Fire familier, 300 år, tre landsbyer, en købstad, en landsdel, to nationer.

Det er blevet fortællingen om fire grene af familien gennem 300 år. Med udgangspunkt i en redegørelse for slægtsforholdene forsøger Ole Meyer at tegne et billede af de fire familiers samtid. Bedst er Ole Meyer, hvor det er lykkedes ham at finde stof til at beskrive, hvorledes familien på godt og ondt gik i clinche med samtiden som f.eks. i tilfældet med Peter Matthias' skæbne som tugthusfange og patient på dåreanstalten i Slesvig. Her bliver slægtshistorien et tankevækkende prisme til lokalhistorien.

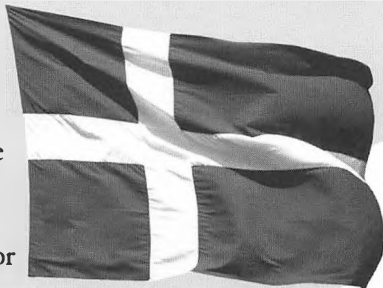
»Fortællinger fra Als og Sundeved« er et udprintet og vellustreret A4-tryk med en række flotte sort/hvide- og farveillustrationer. Opsætningen er særdeles læsevenlig og et smukt eksempel på, hvor langt man kan nå med en PC'er, den rette software og en god printer.

kf

•• Aktiv i grænselandet ••

Folkeafstemningen i 1920 delte Sønderjylland ved Skelbækken. To nationale mindretal opstod, og anerkendelse af disse er en vigtig forudsætning for et godt samarbejde på tværs af landegrænsen.

Der hersker gode forhold mellem mindretals- og flertalsbefolkning, - men stadig er der forskel på dansk og tysk. Ca. 50.000 sydslesvigere ønsker at leve som danske i det tyske samfund. En af forudsætningerne for et aktivt dansk kulturelt og folkeligt liv i Sydslesvig er støtten fra Danmark. Den giver midler til drift af danske børnehaver og skoler - ungdoms- og kirkeligt arbejde - biblioteker og meget mere.

Den danske stat og Grænseforeningen yder og formidler denne støtte. En stor medlemsskare i Grænseforeningen er det folkelige grundlag for, at dette fortsat kan ske.

Bliv medlem af GRÆNSEFORENINGEN

»Det er Grænseforeningens formål at virke til støtte for danskheden i grænselandet - særligt syd for grænsen, samt at styrke og udbrede kendskabet til grænselandets forhold«

Protector:
Hans Kongelige Højhed Prins Joachim

Årskontingentet varierer i lokalforeningerne omkring 100,- kr. For dette beløb får du seks gange om året bladet »GRÆNSEN«, - Grænseforeningens smukke årbog samt indflydelse på det lokale arbejde i din egen kreds.

Ring eller skriv efter Grænseforeningens brochure: Postboks 1530, Peder Skrams Gade 5, 1020 Kbh. K. Tlf. 33 11 30 63 eller hos den lokale formand.

Tønder Amt

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Haderslev Vesteramt

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Haderslev Østeramt

Lisbet Skau
Hasselvej 4
Hammelev
6500 Vojens
tlf. 74 50 79 22

Sønderborg Amt

Marie Hess
Frydenlundvej 5
6430 Nordborg
tlf. 74 45 62 65

Aabenraa Amt

Ove Nissen
Dalsmark 3
6300 Gråsten
tlf. 74 65 07 45

Herregårde på Haderslevvegnen

I senmiddelalderen og de første årtier efter reformationen myldrede det med herregårde omkring Haderslev. Før 1494 rummede Haderslevvegnen endda ikke bare Sønderjyllands, men hele det danske riges største private gods, Tørning, der dog ikke var nogen almindelig herregård, men en hertugelig borg og et amt, der var kommet på private hænder. Denne enorme besiddelse købte kong Hans imidlertid i 1494. Tørningen blev derpå for en tid igen ét af Sønderjyllands amter, før det i 1500-tallet lagdes under Haderslev amt, der dermed kom til at strække sig fra Vadehavet til Lille Bælt.

Gram har i nogen grad oprindelse fælles med Tørning, idet også Gram oprindeligt var en kongelig besiddelse, og i anden halvdel af 1300-tallet var en borg med samme herre som Tørning. Gram endte dog med at blive et almindeligt adelsgods på linie med andre stormands-sæder i amtet som Ejsbøl, Tovskov og Fovslet og de lidt mindre betydelige Revsø og Hejls Vargård. Før midten af 1500-tallet havde disse godser fra 40-80 fæstegårde hver. Efter midten af 1500-tallet blev nogle af dem splittet op, men til gengæld kom Vilstrupgård og Boskov til som nye anseelige godser.

Ved siden af disse større godser fandtes imidlertid også 15-20 mindre, der i reglen kun havde 5-15 fæstegårde. Det drejer sig om herregårde som Stenderup Vargård, Tvedsgård, Bengård, Bjernstrupgård, Keldet, Tyrstrupgård, Bjernin-

grød, Hejsagergård, Bejerholm, Tåbdrup, Røddinggård, Øster Lindet Hovgård, Vesterbæk og Høgsbrogård.

Når Haderslev amt ikke desto mindre i dag fremstår som et næsten herregårdstomt område, skyldes det i hovedsagen Frederik II. Nedgangen begyndte dog under Kong Hans, der udover Tørning også købte Ejsbøl – og nedlagde den som herregård. Hans den Ældre købte tilsvarende Revsø og det lille gods Bengård og nedlagde den sidste. Men Frederik II gik langt mere systematisk til værks, da han fra 1581 arvede Haderslev amt efter sin farbror. Fra 1582 til sin død 1588 købte han 17 herregårde og ca. 500 bondegårde i Haderslev amt. Christian IV fulgte op med at købe yderligere fire små godser. De fleste af de opkøbte herregårde blev med det samme til bondegårde. En del opretholdtes som kongelige avlsgårde, men blev så udstykket efter 1770.

Efter 1617 var de eneste private godser i Haderslev amt Gram og Nybøl og tre smågodser, der hørte under Rantzau-slægten på Breitenburg: Høgsbro, Vesterbæk og Spandet. Fra midten af 1600-tallet var der ingen herregårdsbygninger på de tre sidstnævnte, og i 1754 forenedes Nybøl med Gram. Siden da har Gram ikke bare været det største privatgods i det gamle Haderslev amt. Det har reelt været det eneste, og det er alene om at opvise bygninger af en karakter, vi normalt forbinder med en herregård.

cpr